

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης

**Διπλωματική Εργασία στο πλαίσιο του Προγράμματος
Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νομικός Πολιτισμός –
Δημόσιο και Ιδιωτικό Δίκαιο»**

**Θέμα: «Οι ουσιαστικοί περιορισμοί και η
διαδικασία Αναθεώρησης του ισχύοντος
Συντάγματος του 1975/86/01/08»**

**Επιβλέπων καθηγητής: Ηλίας Νικολόπουλος
Ονοματεπώνυμο φοιτήτριας: Αυγέρου Γεωργία**

Αθήνα, 2016

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
1. Η αναθεώρηση και ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος του 1975/1986/2001/2008.....	8
2. Τα όρια της αναθεωρητικής λειτουργίας – Γενικά.....	12
3. Ο ουσιαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης κατ' άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος.....	14
3.1 Ιστορική αναδρομή.....	14
3.2 Γενικά.....	15
3.3 Το άρθρο 110 παρ. 1 όπως ισχύει σήμερα.....	16
3.3.1. Πρώτη κατηγορία – Η μη αναθεωρητέα βάση και μορφή του πολιτεύματος.....	19
3.3.1.1 Η μορφή του πολιτεύματος.....	20
α) Η προεδρευομένη μορφή του πολιτεύματος.....	20
β) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας και άμεσης εκλογής του από το λαό.....	21
3.3.1.2 Η βάση του πολιτεύματος.....	22
α) Το δημοκρατικό πολίτευμα και η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.....	25
β) Το κοινοβουλευτικό σύστημα και ο πολυκομματισμός.....	25

γ) Οι θεσμοί συμμετοχικής δημοκρατίας.....	25
δ) Η δυνατότητα ή μη εισαγωγής στο Σύνταγμα θεσμών ημιάμεσης δημοκρατίας.....	29
ε) Η δυνατότητα η μη αναθεώρησης του καταλόγου των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.....	29
στ) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης.....	30
ζ) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης του δικαιώματος τρίτης γενιάς στο περιβάλλον.....	31
η) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων.....	32
3.3.2 Δεύτερη κατηγορία – Οι ρητά απαριθμούμενες διατάξεις.....	33
3.4 Αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1.....	35
3.4.1 Αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 – Συστολή του σκληρού πυρήνα.....	38
3.4.2 Αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 – Διαστολή του σκληρού πυρήνα.....	40
4. Οι διαδικαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα – Άρθρο 110 παρ. 2 – 6.....	41
4.1 Ιστορική αναδρομή.....	43
4.2 Γενικά.....	43
4.3 Η πρόβλεψη ειδικού οργάνου αρμόδιου για την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας.....	46

4.4 Η διαδικασία της αναθεώρησης.....	49
4.4.1 Γενικά.....	49
4.4.2 Το πρώτο στάδιο.....	50
4.4.3 Το δεύτερο στάδιο.....	53
4.4.4 Το τρίτο στάδιο.....	55
4.5 Η πενταετής προθεσμία ως διαδικαστικό όριο της αναθεώρησης.....	61
4.6. Η αναθεώρηση των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος.....	62
4.6.1 Η δυνατότητα ή μη διεξαγωγής της αναθεωρητικής διαδικασίας με δημοψήφισμα.....	67
4.6.2 Η δυνατότητα ή μη διεξαγωγής της διαδικασίας της αναθεώρησης βάσει των παρ. 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος.....	69
5. Ο δικαστικός έλεγχος της αναθεώρησης.....	71
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	75
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	78
ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ.....	81

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αναθεώρηση του Συντάγματος θεωρείται από πολλούς θεωρητικούς του συνταγματικού δικαίου ως «*το μείζον νομικό εγχείρημα*», διότι αποτελεί έκφραση της συντακτικής εξουσίας, δηλαδή του ίδιου του κράτους, στην υπέρτατη μορφή του. Παράλληλα, η αναθεωρητική λειτουργία, όταν ασκείται, πρέπει να εναρμονίζεται με τις εξελίξεις και τις νέες συνθήκες που επικρατούν σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Τέλος, δεν μπορεί να παραβλέπεται η στάση της εθνικής νομολογίας και θεωρίας, αναφορικά με τα ζητήματα που πρόκειται να τροποποιηθούν στο πλαίσιο μιας ενδεχόμενης αναθεώρησης. Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι η πραγματοποίηση μίας αναθεώρησης του Συντάγματος δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση, καθώς πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν και να εφαρμόζονται παράλληλα, όσα προαναφέρθηκαν.

Το κοινωνικό κράτος και η εξέλιξή του, η οικονομία, η εξέλιξη της τεχνολογίας και άλλοι πολλοί παράγοντες συνηγορούν στην κατεύθυνση της αναθεώρησης του Συντάγματος, όταν παρέλθει ένα εύλογο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου το Σύνταγμα δεν έχει αναθεωρηθεί, έτσι ώστε να προσαρμόζεται στα νέα και πρωτόγνωρα, κάθε φορά, δεδομένα. Γίνεται αντιληπτό ότι τα τελευταία χρόνια τα πάντα εξελίσσονται με ταχύτατους ρυθμούς, κάτι το οποίο σημαίνει ότι θα μπορούσε συχνά να γίνεται λόγος για ανάγκη συνταγματικής αναθεώρησης εξαιτίας της μεταβολής των κοινωνικών ή οικονομικών ή πολιτικών συνθηκών.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπως επισημάνθηκε, δεν αποτελεί καθόλου εύκολη διαδικασία. Απαιτεί στενή ερμηνεία των σχετικών περί αναθεώρησης συνταγματικών διατάξεων, χωρίς καθόλου παρεκκλίσεις, απαίτηση που πηγάζει από τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος. Ο συντακτικός νομοθέτης έχει επιλέξει να θέσει ορισμένα όρια, ουσιαστικά και διαδικαστικά, μέσα στα οποία

και μόνο επιτρέπεται να επιτελεί το έργο του και να ασκεί την αρμοδιότητά του ο αναθεωρητικός νομοθέτης. Πρέπει, ειδικότερα, ο τελευταίος να τηρεί απαρεγκλίτως όσα προβλέπει ο συντακτικός νομοθέτης και να μην «αγγίζει» όσα θέτει εκτός του πεδίου των αρμοδιοτήτων του, είτε πρόκειται για διατάξεις που απαγορεύεται, σε κάθε περίπτωση, να θιγούν (ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης – άρθρο 110 παρ. 1), είτε για την ίδια τη διαδικασία της αναθεώρησης, η οποία πραγματοποιείται υπό πολύ αυστηρές προϋποθέσεις (διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης – άρθρο 110 παρ. 2 έως 6). Όλα τα ανωτέρω αποτελούν απόρροια του αυστηρού χαρακτήρα του ισχύοντος Συντάγματος του 1975/86/01/08 ως προς τις συγκεκριμένες διατάξεις.

Οι εν λόγω διατάξεις, οι οποίες προβλέπουν τα όρια (ουσιαστικά και διαδικαστικά) της αναθεώρησης του Συντάγματος εκφράζουν τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη του 1975 να προστατεύσει το δημοκρατικό, το φιλελεύθερο και τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, καθώς και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Διασφαλίζει την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και φροντίζει για τη διατήρηση της συνέχειας και της ταυτότητας του Συντάγματος, καθώς και για τη σύνδεση του τελευταίου με την ιστορία.

Η εν λόγω εργασία έχει ως στόχο τη μελέτη και την ανάλυση των περιορισμών αυτών, που διέπουν την αναθεωρητική λειτουργία, καθώς και την αναφορά τυχόν διαφορετικών απόψεων που επικρατούν στη θεωρία σχετικά με την ερμηνεία των διατάξεων, στις οποίες προβλέπονται και θεσπίζονται αυτοί οι περιορισμοί. Με άλλα λόγια, θα πραγματοποιηθεί μία ανάλυση του τι απαγορεύεται να αναθεωρηθεί με βάση τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη του 1975, όπως αυτή διατυπώθηκε στο άρθρο 110 του ισχύοντος Συντάγματος.

Περαιτέρω, θα γίνει μια προσπάθεια εξέτασης του ζητήματος που αφορά τη δυνατότητα ή μη αναθεώρησης του ίδιου του άρθρου 110, το οποίο προβλέπει την αναθεώρηση του Συντάγματος.

Κρίνεται σκόπιμος ο διαχωρισμός σε δύο, κατά κύριο λόγο, κεφάλαια και η ένταξη σε καθένα από αυτά των επιμέρους ζητημάτων που προκύπτουν κατ' αντιστοιχία. Ο διαχωρισμός αυτός ακολουθεί τα πρότυπα που επιλέγονται, κατά κύριο λόγο, από τους Έλληνες συνταγματολόγους, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με το παρόν ζήτημα.

1. Η αναθεώρηση και ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος του 1975/1986/2001/2008

Ο αυστηρός χαρακτήρας αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά του Συντάγματος, που διέπουν την αναθεωρητική διαδικασία. Πρόκειται για ένα «*συστατικό στοιχείο της δικαιοκρατικής μορφής του πολιτεύματος*».¹ Αποτελεί ένα από τα σιωπηρά όρια της αναθεώρησης, το οποίο είναι απρόσβλητο και προκύπτει από την όλη λογική της αναθεωρητικής λειτουργίας, όπως αυτή εκφράζεται με βάση τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, στη διάταξη του άρθρου 110 του ισχύοντος Συντάγματος περί αναθεώρησης.

Τα ελληνικά Συντάγματα χαρακτηρίζονταν ανέκαθεν ως αυστηρά² ξεκινώντας από εκείνα της επαναστατικής περιόδου και φτάνοντας ως και το ισχύον. Μάλιστα, τα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου δεν συμπεριελάμβαναν διατάξεις που να προβλέπουν τη διαδικασία αναθεώρησής τους. Στο Σύνταγμα του 1864 προβλέφθηκε για πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία η δυνατότητα αναθεώρησης με άκρως αυστηρές προϋποθέσεις. Τα ελληνικά Συντάγματα του παρελθόντος, καθώς και το ισχύον Σύνταγμα είναι απολύτως αυστηρά ως προς τις *θεμελιώδεις διατάξεις* τους³, δηλαδή ως προς αυτές που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση και συνθέτουν «*το σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων*» (με βάση τον όρο που χρησιμοποιείται στο ισχύον Σύνταγμα), ενώ είναι σχετικά αυστηρά ως προς τις υπόλοιπες

¹ Μανιπάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις Έννοιες*, Γενικό Μέρος 1, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 319.

² Σβώλος Α. *ΣυντΔικ*, σελ. 125.

³ Ως «*θεμελιώδεις*» χαρακτηρίζονταν στα προγενέστερα Συντάγματα οι διατάξεις, οι οποίες δεν υπόκειντο σε αναθεώρηση, ενώ ως «*μη θεμελιώδεις*» αυτές που μπορούσαν να αναθεωρηθούν.

διατάξεις τους. Στόχος αυτής της διαχρονικής αυστηρότητας είναι η αποφυγή συχνών αναθεωρήσεων, η πραγματοποίηση αυτών μόνο όταν απαιτούνται από τις εκάστοτε πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και συνακολούθως η διάρκεια και η σταθερότητα των Συνταγμάτων.

Αναφορικά με την αυστηρότητα του ισχύοντος Συντάγματος, αυτό είναι απολύτως αυστηρό ως προς τις *θεμελιώδεις διατάξεις* του, όπως προαναφέρθηκε, διότι δεν επιτρέπει την αναθεώρηση των διατάξεων που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, καθώς και των διατάξεων, οι οποίες απαριθμούνται ρητά και περιοριστικά στην παρ. 1 του άρθρου 110, για τις οποίες θα πραγματοποιηθεί διεξοδικότερη ανάλυση παρακάτω.

Από την άλλη πλευρά, είναι σχετικά αυστηρό ως προς τις υπόλοιπες (*μη θεμελιώδεις*) διατάξεις του, δηλαδή ως προς το ότι η αναθεώρησή τους διενεργείται από ειδικό όργανο, που επιφορτίζεται με την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας. Ως ειδικό όργανο ορίζεται εκ του Συντάγματος η Αναθεωρητική Βουλή, ως το αντιπροσωπευτικό όργανο του κράτους. Η Αναθεωρητική Βουλή εκλέγεται μέσω γενικών βουλευτικών εκλογών με ειδική εντολή από το λαό και με αποκλειστικό σκοπό να αναθεωρήσει τις διατάξεις που υπέδειξε η προηγούμενη Βουλή. Επιπλέον, είναι σχετικά αυστηρό ως προς την πρόβλεψη ειδικής, δυσχερέστερης διαδικασίας σε σχέση με εκείνη που ακολουθείται για την ψήφιση των νόμων. Όσον αφορά την ειδική διαδικασία, αυτή περιγράφεται αναλυτικά στις παρ. 2 έως 5 του άρθρου 110 του Συντάγματος.⁴ Αυτό σημαίνει ότι το αρμόδιο όργανο που ασκεί την αναθεωρητική λειτουργία απαγορεύεται να θίξει, με

⁴ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π. σελ. 287.

οποιονδήποτε τρόπο, τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος, είτε τον απόλυτα, είτε το σχετικά αυστηρό. Εάν δεν υφίστατο η εν λόγω «αυστηρότητα» του Συντάγματος, ο αναθεωρητικός νομοθέτης θα μπορούσε να μεταβάλει ακόμη και το ίδιο το πολίτευμα, είτε ως προς τη βάση του, είτε ως προς τη μορφή του. Εάν, για παράδειγμα, η διάταξη που προστατεύει τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος από οποιαδήποτε αναθεώρηση και την καθιστά μέρος του σκληρού πυρήνα των μη αναθεωρητών διατάξεων, δεν διεπόταν από απόλυτη αυστηρότητα, θα καταργούνταν η υφιστάμενη απαγόρευση αναθεώρησης και το πολίτευμα ενδεχομένως να μεταβαλλόταν στο πλαίσιο κάθε συνταγματικής αναθεώρησης, ήτοι ακόμη και κάθε πέντε έτη. Με τον τρόπο αυτό, θα παρακαμπτόταν η βούληση του συντακτικού νομοθέτη. Αυτό σημαίνει, περαιτέρω, ότι θα αντικαθίστατο η πρωτογενής συντακτική εξουσία από μια συντεταγμένη, την αναθεωρητική, η οποία είναι παράγωγη εξουσία. Με πράξεις, δηλαδή, της δευτερογενούς εξουσίας θα παραβιαζόταν η βούληση της συντακτικής, παρότι η πρώτη δεσμεύεται εκ του Συντάγματος να ενεργεί πάντα μέσα στα όρια που χαράσσει η πρωτογενής εξουσία. Μία τέτοια περίπτωση θα αποτελούσε προσπάθεια κατάλυσης και θέση σε ισχύ νέου Συντάγματος με τρόπο βίαιο και προδήλως αντισυνταγματικό, διότι θα επρόκειτο για κατάλυση του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος, δηλαδή ενός εκ των θεμελίων του ίδιου του πολιτεύματος.

Τέλος, η αυστηρότητα αυτή θέτει φραγμούς σε όλες τις συντεταγμένες εξουσίες με σκοπό να διαφυλάσσεται το πολίτευμα και οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, καθώς και τα θεμελιώδη ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε αυτό. Δεν υπάρχει δυνατότητα να προσβληθούν, άρα, ούτε από τη νομοθετική, ούτε από την εκτελεστική εξουσία.

Κατά μία άποψη, η αυστηρότητα των Συνταγμάτων κάμπτεται σταδιακά, καθώς τα ελληνικά Συντάγματα απλουστεύουν διαρκώς την

αναθεωρητική διαδικασία, ώστε η αναθεώρηση του Συντάγματος να καθίσταται πιο ευχερής. Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει ποτέ να λησμονάται, αλλά να διαφυλάσσεται με κάθε τρόπο και με κάθε κόστος η ταυτότητα και η συνέχεια της συνταγματικής τάξης, αλλά και της δημοκρατίας εν γένει.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος πρέπει να πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας «*συνολικής επαναξιολόγησής του*». Επιτελεί, με άλλα λόγια μια λειτουργία «*συγκεφαλαιωτική*». Επιπλέον, επιτελεί την «*επιβεβαιωτική*» λειτουργία της μη αναθεώρησης του σκληρού πυρήνα των διατάξεων. Η τελευταία λειτουργία της αναθεωρητικής διαδικασίας είναι η «*τροποποιητική*», με βάση την οποία επέρχονται οι τροποποιήσεις, οι μεταβολές, οι αναθεωρήσεις συγκεκριμένων διατάξεων. Καθίσταται εκ των ανωτέρω εμφανής η επικινδυνότητα που ελλοχεύει κατά τη διενέργεια μίας αναθεώρησης του Συντάγματος. Από την αρχή έως το τέλος της αναθεωρητικής διαδικασίας κάμπτονται οι εγγυήσεις του αυστηρού χαρακτήρα του. Για το λόγο, ακριβώς, αυτόν εφίσταται η προσοχή του αναθεωρητικού νομοθέτη κατά τη διεξαγωγή μίας αναθεωρητικής διαδικασίας, αλλά και του ερμηνευτή του αναθεωρημένου, πλέον, Συντάγματος,⁵ να κινούνται πάντοτε με γνώμονα και στο πλαίσιο του αυστηρού αυτού χαρακτήρα.

⁵ Βενιζέλος Ευαγγ., *Η επικαιρότητα του συνταγματικού φαινομένου και το ελληνικό αναθεωρητικό διάβημα του 2001*, Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά Συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/86/01, Επιμέλεια: Τσάτσος Δ., Βενιζέλος Ευαγγ., Κοντιάδης Ξ., Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σελ. 31 επ.

2. Τα όρια της αναθεωρητικής λειτουργίας – Γενικά

Σε όλα τα αυστηρά Συντάγματα περιλαμβάνεται ένα τμήμα της ρυθμιζόμενης συνταγματικά ύλης, το οποίο οριοθετείται κανονιστικά και καθίσταται παντελώς απρόσβλητο ή δύναται να προσβληθεί υπό απολύτως αυστηρές προϋποθέσεις. Η δημιουργία του τμήματος αυτού ή αλλιώς η σύνθεση του «σκληρού πυρήνα» πραγματοποιείται με τη διατύπωση κανονιστικών επιταγών. Θεσπίζεται και περιγράφεται αναλυτικά στο εκάστοτε άρθρο περί αναθεώρησης του Συντάγματος. Με άλλα λόγια, στα αυστηρά Συντάγματα προβλέπονται συγκεκριμένα όρια στην άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας.⁶

Τα όρια αυτά της αναθεώρησης διακρίνονται, σύμφωνα με την κρατούσα στη θεωρία του συνταγματικού δικαίου άποψη, σε ρητά ή σιωπηρά. Ως ρητά νοούνται τα όρια, τα οποία προβλέπονται στο συνταγματικό κείμενο με τη μορφή διατάξεων ή προκύπτουν ερμηνευτικά από το γράμμα των διατάξεων αυτών. Για παράδειγμα, ερμηνευτικά προκύπτουν ορισμένες θεμελιώδεις αρχές, που είναι σύμφυτες με τις ρητές συνταγματικές διατάξεις.

Ως σιωπηρά θεωρούνται τα όρια, τα οποία προκύπτουν από την όλη λογική του Συντάγματος και της αναθεώρησής του. Παραδείγματος χάριν, η διατήρηση *«της ταυτότητας και της συνέχειας του Συντάγματος και του πολιτεύματος»* είναι ένα κατεξοχήν σιωπηρό όριο της αναθεώρησης. Δεν προκύπτει από το γράμμα του συνταγματικού κειμένου ή από ορισμένη απαγορευτική της αναθεώρησης διάταξη. Πρόκειται, όμως, για ένα όριο *«εγγενές και λογικά αναγκαίο»* της αναθεωρητικής διαδικασίας, όπως

⁶ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π. σελ. 293.

χαρακτηρίζεται από το συνταγματολόγο Αντώνιο Μανιτάκη. Απορρέει από τη συνολική λογική του Συντάγματος και της αναθεώρησης, από τον αυστηρό χαρακτήρα του και από την ταυτότητα του πολιτεύματος.

Επιπροσθέτως, ως σιωπηρό όριο της αναθεώρησης μπορεί να θεωρηθεί ο ίδιος ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος. Η περιοχή του Συντάγματος, η οποία επιλέχθηκε από το συντακτικό νομοθέτη να είναι απρόσβλητη και να παραμένει αλώβητη μετά από την εκάστοτε αναθεώρηση, πρέπει να παραμένει άθικτη από κάθε συντεταγμένη εξουσία. Απαγορεύεται δε, σε κάθε περίπτωση, να αποβάλει την ιδιότητα αυτή με πράξεις του οργάνου της αναθεωρητικής λειτουργίας. Αυτό συμβαίνει, διότι η αναθεωρητική λειτουργία επιτρέπεται «να δράσει» μέσα στα όρια και υπό τους περιορισμούς που της χάραξε η πρωτογενής συντακτική εξουσία, από την οποία και δεσμεύεται.

Περαιτέρω, τα ρητά όρια διακρίνονται σε ουσιαστικά και διαδικαστικά. Ουσιαστικά είναι τα όρια, τα οποία σχετίζονται με το περιεχόμενο της απαγορευτικής διάταξης, ενώ διαδικαστικά είναι τα όρια που αφορούν την ειδική διαδικασία, τις αποκλειστικές προθεσμίες και το ειδικό όργανο, που ασκεί την αναθεωρητική λειτουργία.

Η εν λόγω διάκριση μεταξύ ρητών και σιωπηρών ορίων της αναθεώρησης δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερος τους Έλληνες συνταγματολόγους, με εξαίρεση τον Αντώνιο Μανιτάκη, για το λόγο ότι το Σύνταγμα της Ελλάδος ήταν ανέκαθεν αυστηρό. Άρα, η αυστηρότητα τούτη, η οποία διέπει τα ρητά όρια της αναθεώρησης, δεν επέτρεπε τη δημιουργία συζήτησης αναφορικά με τα σιωπηρά.

3. Οι ουσιαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης κατ' άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος

3.1 Ιστορική αναδρομή

Το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα κατόπιν της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους, εκείνο του 1844, δεν προέβλεπε απολύτως τίποτα για την αναθεώρησή του. Από το Σύνταγμα του 1864 και εφεξής, σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα που ακολούθησαν⁷, απαγορευόταν ρητά η ολική αναθεώρηση αυτών.^{8 9} Συγκεκριμένα, ορισμένες διατάξεις

⁷ Οι σχετικές με τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης διατάξεις των προγενέστερων ελληνικών Συνταγμάτων είχαν ως εξής:

Άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864: «Δεν επιτρέπεται η αναθεώρησης ολόκληρου του Συντάγματος ωρισμένοι όμως διατάξεις αυτού εκ των μη θεμελιωδών, δύνανται ν' αναθεωρηθώσιν, αλλ' αφού παρέλθωσι δέκα έτη από της δημοσιεύσεώς του, και αφού μετά ταύτα βεβαιωθεί προσηκόντως η ανάγκη αυτή».

Άρθρο 108 του Συντάγματος του 1911: «Δεν επιτρέπεται αναθεώρησης ολόκληρου του Συντάγματος.

Μετά δεκαετίαν από της ισχύος της διατάξεως ταύτης επιτρέπεται αναθεώρησης των μη θεμελιωδών διατάξεων αυτού...».

Άρθρο 125 του Συντάγματος του 1927: «Μόνον αι μη θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος δύνανται να αναθεωρηθούν μετά πενταετίαν...»

Άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952: «Δεν επιτρέπεται η αναθεώρησης ολόκληρου του Συντάγματος.

Ουδέποτε αναθεωρούνται αι διατάξεις του παρόντος Συντάγματος αι καθορίζουσαι την μορφήν του πολιτεύματος ως Βασιλευομένης Δημοκρατίας ως και αι θεμελιώδεις διατάξεις αυτού.

Επιτρέπεται αναθεώρησης των μη θεμελιωδών διατάξεων αυτού...»

⁸ Σβώλος Αλ., *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, 1934, σελ 13 επ.

⁹ Βενιζέλος Ευάγγ., *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002 σελ. 23 επ.: Ο συνταγματολόγος Ευάγγελος Βενιζέλος χρησιμοποίησε τον όρο «ολική αναθεώρηση» αναφερόμενος σε εκείνη του 2001 και με εξαίρεση το σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων. Η συνταγματική αναθεώρηση του 2001 ήταν η εκτενέστερη αναθεώρηση στην ελληνική συνταγματική ιστορία, καθώς αναθεωρήθηκαν 82 από τα 120 άρθρα του Συντάγματος. Σε αυτές τις διατάξεις συμπεριλαμβάνονταν και ορισμένες, οι οποίες κατοχύρωναν ατομικά δικαιώματα. Κατά τον Αντώνιο Μανιτάκη, δεν

καθίσταντο μη αναθεωρητές με διαφορετικό, κάθε φορά, κριτήριο. Μέχρι το Σύνταγμα του 1952 ο σκληρός πυρήνας καθοριζόταν με βάση τη διάκριση των συνταγματικών διατάξεων σε θεμελιώδεις και μη. Οι θεμελιώδεις, δηλαδή, διατάξεις δεν υπόκειντο σε αναθεώρηση, ενώ οι μη θεμελιώδεις δύναντο να αναθεωρηθούν κατά την συνταγματικά προβλεπόμενη διαδικασία. Αξίζει να αναφερθεί ότι το Σύνταγμα του 1952 απαγόρευε ρητά την αναθεώρηση των θεμελιωδών διατάξεων, χωρίς, όμως, ταυτόχρονα να απαριθμούνται σε αυτό ποιες ήταν οι διατάξεις που χαρακτηρίζονταν ως θεμελιώδεις.

Με το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952, εκτός από την ανωτέρω διάκριση, βάσει της οποίας προσδιορίζονταν οι μη υποκείμενες σε αναθεώρηση διατάξεις, εξαιρέθηκαν ρητά από τη δυνατότητα αναθεώρησης και οι διατάξεις, οι οποίες καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος ως Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, εντάχθηκαν στο σκληρό πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων και οι σχετικές με τη μορφή του πολιτεύματος διατάξεις.

Η ιστορική εξέλιξη των ελληνικών Συνταγμάτων καθιστά εμφανή τη συνταγματική ωριμότητα, η οποία υφίστατο ήδη από τα πρώτα Συντάγματα της χώρας ως ανεξάρτητου κράτους.

3.2 Γενικά

Το άρθρο 110 του Συντάγματος προβλέπει και ρυθμίζει την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας. Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, υπακούει σε ορισμένα ουσιαστικά όρια, τα οποία τίθενται στην παρ. 1 του άρθρου

επρόκειτο για ολική αναθεώρηση με τη νομική έννοια του όρου, διότι δεν προέκυψε νέο Σύνταγμα, δεν μεταβλήθηκε ολόκληρο το κείμενο του Συντάγματος και επίσης, η αναθεώρηση αφορούσε λεπτομερειακού χαρακτήρα τροποποιήσεις, οι οποίες δεν έθιγαν ουσιώδη στοιχεία των διατάξεων.

αυτού και τα οποία καθιστούν το ισχύον Σύνταγμα του 1975/86/01/08 ένα από τα αυστηρότερα ευρωπαϊκά Συντάγματα. Σύμφωνα με τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 110 «Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, καθώς και τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 1, 4 και 7, 5 παρ. 1 και 3, 13 παρ. 1 και 26».

Πιο συγκεκριμένα, τα ουσιαστικά αυτά όρια αποτελούν το σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων. Η «προστατευμένη» αυτή περιοχή του Συντάγματος είναι απαραβίαστη από κάθε είδους εξουσία. Η «ρήτρα αιωνιότητας», η οποία τίθεται στην εν λόγω διάταξη, συνεπάγεται ότι η ρητή μεταβολή των παραπάνω διατάξεων είναι νομικά ανέφικτη, στο πλαίσιο της ισχύουσας συνταγματικής τάξης. Αυτό δεν σημαίνει ότι μία παρόμοια μεταβολή καθίσταται και ιστορικά αδύνατη, μόνο, όμως, με προϋπόθεση την άσκηση συντακτικής εξουσίας, ποτέ δε στο πλαίσιο μίας αναθεώρησης.¹⁰

3.3 Το άρθρο 110 παρ. 1 όπως ισχύει σήμερα

Το Σύνταγμα του 1975/86/01/08, ενώ ακολουθεί σε γενικές γραμμές το πρότυπο των παλαιότερων ελληνικών Συνταγμάτων, διαφέρει ριζικά από τα προηγούμενα ελληνικά συνταγματικά κείμενα τόσο ως προς το αντικείμενο της αναθεώρησης όσο και ως προς τους ουσιαστικούς περιορισμούς που καθιερώνει.

Ειδικότερα, με τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος του 1975 υπήρξε καινοτομία σχετικά με τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης.

¹⁰ Το Σύνταγμα της Ελλάδας, Α' έκδοση, εκδόσεις «Το Ποντίκι» 2001, σελ. 215.

Εγκαταλείφθηκε από το συντακτικό νομοθέτη η κλασική μέθοδος διάκρισης των υποκειμένων και μη σε αναθεώρηση διατάξεων με βάση το αν αυτές χαρακτηρίζονταν ή όχι ως θεμελιώδεις.¹¹ Το γεγονός αυτό αντιμετωπίστηκε πολύ θετικά από την Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κατά την περίοδο των προπαρασκευαστικών εργασιών της αναθεώρησης. Τούτο διότι με τον τρόπο αυτό απλουστευόταν η διαδικασία και η Βουλή απεμπλεκόταν από τη δυσχερή διαδικασία της ερμηνευτικής διεργασίας η οποία διεξαγόταν υπό το καθεστώς όλων των προηγούμενων Συνταγμάτων και δεν κατέληγε σε ασφαλή συμπεράσματα.¹²

Με τη διάταξη αυτή επιτρέπεται η μερική και όχι η ολική αναθεώρηση του Συντάγματος. Παράλληλα, η απαγόρευση της αναθεώρησης προβλέπεται κατ' εξαίρεση, ενώ τον κανόνα αποτελεί η δυνατότητα να λάβει αυτή χώρα. Είναι η πρώτη φορά που ελληνικό Σύνταγμα χρησιμοποίησε θετική διατύπωση με σκοπό να θεσπίσει τη δυνατότητα αναθεώρησης του Συντάγματος, σε αντίθεση με τις

¹¹ Βενιζέλος Ευαγγ., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Αναθεωρημένη Έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα - Κομοτηνή, 2008, σελ. 78 επ.

¹² - Αγόρευση του Εισηγητή της πλειοψηφίας Κ. Τρικούπη, *Πρακτικά Βουλής Ι*, σελ. 309: «Άλλη σημαντική και επιτυχής καινοτομία του νέου Συντάγματος είναι ότι δια πρώτην φορά από του 1864 αποφεύγεται η χρήση του όρου θεμελιώδεις διατάξεις όρος όστις δεν απαντάται εις ουδέν σχεδόν ξένον Σύνταγμα και όστις κατά την ολότητα σχεδόν των Συνταγματολόγων είναι ασαφής δεδομένου ότι τυγχάνει ζήτημα ερμηνείας ο εντοπισμός των λοιπών, πλήν βεβαίως των καθοριζουσών την μορφήν του πολιτεύματος θεμελιωδών διατάξεων»

- *Πρακτικά Βουλής ΙΙΙ*, σελ. 874: «Ενώ αυτήν την φοράν δια της διαγραφής του όρου 'θεμελιώδεις διατάξεις' προχωρούμεν και εκλείπει από το Σύνταγμα κάθε αφορμή αβεβαιότητας επί του προκειμένου, καθιστάμενης της διατάξεως σαφούς και λιτής».

- Αγόρευση του Εισηγητή της μειοψηφίας Θ. Μανάβη, *Πρακτικά Βουλής ΙΙΙ*, σελ 877: «Δεν θα προχωρήσω εις την διάκρισιν των διατάξεων εις θεμελιώδεις ή μη. Και επ' αυτού του θέματος ο κ. Τρικούπης είπε τα δέοντα νομίζω. Άλλωστε είναι πράγματι αποτυχημένη αυτή η διάκρισις εις θεμελιώδεις και μη θεμελιώδεις διατάξεις και δεν είναι δυνατόν εκ των προτέρων να καθορισθούν τα όρια και τα κριτήρια βάσει των οποίων μπορούν να χαρακτηρισθούν οι διατάξεις ως θεμελιώδεις και μη. Τελικά η διάκρισις είχε αφεθεί εις την ερμηνείαν».

αντίστοιχες διατάξεις όλων των προγενέστερων Συνταγμάτων, οι οποίες ήταν διατυπωμένες αρνητικά. Συγκριτικά με τις προηγούμενες, η διατύπωση της διάταξης του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, όπως ισχύει και σήμερα, είναι πληρέστερη και προβάλλει με πιο άμεσο τρόπο τη δυνατότητα αναθεώρησης ως κανόνα.¹³ Επιπροσθέτως, είναι διατυπωμένη με πανηγυρικό τρόπο με σκοπό να καταστήσει σαφή τη δυνατότητα αναθεώρησης, αλλά και, σύμφωνα με το συνταγματολόγο Ευάγγελο Βενιζέλο, *«την ιστορική και πολιτική πιθανότητα αναθεώρησης αυτού»*. Αξίζει να αναφερθεί ότι με σκοπό την, όσο το δυνατό, σαφέστερη και λιτότερη διατύπωση του εν λόγω άρθρου, απορρίφθηκε, κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες της Βουλής, πρόταση από πλευράς της Κυβέρνησης, η οποία αφορούσε τη διατύπωση του άρθρου ως εξής: *«..... εξαιρέσει των καθοριζουσών την βάση και την μορφήν του πολιτεύματος ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας και τις συναφείς προς ταύτην»*. Η εν λόγω πρόταση απορρίφθηκε προς την κατεύθυνση επίτευξης του ανωτέρω στόχου.¹⁴

Με τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, στο σκληρό πυρήνα μη αναθεωρητέων διατάξεων εντάχθηκαν δύο κατηγορίες συνταγματικών διατάξεων:

¹³ Βενιζέλος Ευαγγ., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 48.

¹⁴ Εισηγητής μειοψηφίας Θ. Μανάβης, *Πρακτικά Βουλής Ι*, σελ. 313: *«Αν ο όρος 'θεμελιώδεις διατάξεις' ήταν ασαφής και ανεπιτυχής και οδήγησε στην παραβίαση του Συντάγματος, ο όρος 'συναφείς διατάξεις' είναι ασαφέστερος και περισσότερο πρόσφορος για παρερμηνείες και παραβιάσεις»*.

3.3.1 Πρώτη κατηγορία – Η μη αναθεωρητέα βάση και μορφή του πολιτεύματος

Στην πρώτη κατηγορία διατάξεων, οι οποίες απαγορεύεται να αναθεωρηθούν, περιλαμβάνονται οι διατάξεις εκείνες, οι οποίες καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας.

Αξίζει να αναφερθεί ότι η αντίστοιχη διάταξη των Συνταγμάτων του 1925 και του 1952 απαγόρευε την αναθεώρηση μόνο της μορφής και όχι της βάσης του πολιτεύματος. Με την προσθήκη και της βάσης στην απαγορευτική αυτή διάταξη κατέστη εφικτό να «προστατευθεί» από τον αναθεωρητικό νομοθέτη η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Με σκοπό να διαπιστωθεί αν μία διάταξη εντάσσεται ή όχι στην κατηγορία αυτή, των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση, απαιτείται να γίνει μία ερμηνευτική διεργασία. Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτό που επιδιώκει εν γένει να προστατεύσει και να διασφαλίσει ο συντακτικός νομοθέτης με τη συγκεκριμένη κατηγορία μη αναθεωρητέων διατάξεων είναι ορισμένα θεσμικά χαρακτηριστικά του πολιτεύματος και ειδικότερα: το κράτος δικαίου, η λαϊκή κυριαρχία, η κοινοβουλευτική αρχή, ο προεδρευόμενος χαρακτήρας του πολιτεύματος και η διάκριση των εξουσιών. Δεν προστατεύεται αμιγώς το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τις διατάξεις που καθορίζουν τη δημοκρατική, την προεδρευομένη και την κοινοβουλευτική μορφή του πολιτεύματος και επιπροσθέτως, τις βάσεις τους, δηλαδή την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, το αιρετό του Προέδρου της Δημοκρατίας και το κοινοβουλευτικό σύστημα.¹⁵

¹⁵ Ράικος Αθ. *Συνταγματικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Οργανωτικό Μέρος*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2009, σελ. 791.

3.3.1.1 Η μορφή του πολιτεύματος

α) Η προεδρευόμενη μορφή του πολιτεύματος

Όσον αφορά τη μορφή του πολιτεύματος, αυτή ταυτίζεται με τον αβασίλευτο χαρακτήρα του, όπως εξαγγέλλεται πανηγυρικά στο άρθρο 1 παρ. 1 του Συντάγματος και εξειδικεύεται από τη σειρά διατάξεων, που προβλέπουν τη διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας ως αρχηγού του κράτους.¹⁶ Στο σκληρό πυρήνα του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος εντάσσεται και ο προεδρευόμενος χαρακτήρας του πολιτεύματος με διπλό σκοπό: να διασφαλιστεί το αβασίλευτο του πολιτεύματος και να κατοχυρωθεί ο προεδρευόμενος χαρακτήρας αυτού, καθώς μόνο αυτός συνάδει με την έννοια του κοινοβουλευτικού συστήματος, και όχι ο προεδρικός ή ο ημιπροεδρικός χαρακτήρας. Με άλλα λόγια, καθιερώνεται το αιρετό του αρχηγού του κράτους και παράλληλα απαγορεύεται η εισαγωγή της προεδρικής διαδικασίας.

Ειδικότερα, αναφορικά με τη μορφή του πολιτεύματος, απαγορεύεται να αναθεωρηθεί:

- η διάταξη του άρθρου 30 παρ. 1, η οποία αφορά την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας από τη Βουλή για ορισμένη θητεία. Πρέπει να επισημανθεί ότι υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη περί δυνατότητας αναθεώρησης της εν λόγω διάταξης,
- η διάταξη του άρθρου 31, η οποία αφορά την εκλογιμότητα κάθε πολίτη ως Προέδρου της Δημοκρατίας,

¹⁶ Βενιζέλος Ευαγγ., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό. π., σελ. 80.

- η διάταξη του άρθρου 51 παρ. 1 περί καθολικότητας της ψηφοφορίας,
- 53 παρ. 1 περί εκλογής της Βουλής για ορισμένη – και μάλιστα σύντομη – βουλευτική περίοδο,
- 55 παρ. 1 περί εκλογιμότητας κάθε πολίτη ως Βουλευτή,
- 81 παρ. 2 περί διορισμού κάθε πολίτη ως Υπουργού ή Υφυπουργού,
- οι διατάξεις των παρ. 2 έως 5 του άρθρου 110, με τις οποίες ανατίθεται η αναθεώρηση του Συντάγματος αποκλειστικά σε ειδικό όργανο, την Αναθεωρητική Βουλή, το οποίο είναι επιφορτισμένο με αυτή και μόνο την αρμοδιότητα.

β) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας και άμεσης εκλογής του από το λαό

Κρίνεται σκόπιμο να εξεταστεί σε αυτό το σημείο, εάν είναι δυνατή κατά το ισχύον Σύνταγμα η αναθεώρηση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας και συνακολούθως, η μετατροπή του πολιτεύματος σε Προεδρική Δημοκρατία, ζήτημα αναφορικά με το οποίο έχει υπάρξει διχασμός στη θεωρία του συνταγματικού δικαίου.

Μία ενδεχόμενη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου καθίσταται εμφανές πως θα προσέκρουε στον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, ο οποίος, όπως προελέχθη, εντάσσεται στο σκληρό πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων. Σε μία τέτοια περίπτωση, θα συνυπήρχαν οι αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας μαζί με το κοινοβουλευτικό σύστημα, γεγονός το οποίο επί της ουσίας προσκρούει στην κοινοβουλευτική αρχή.

Περαιτέρω, δεν υφίσταται μια οριστική κατανομή αρμοδιοτήτων όσον αφορά τη λήψη πολιτικών αποφάσεων μεταξύ των οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας. Επιπροσθέτως, με τον τρόπο αυτό εισάγονται αναμφιβόλως στοιχεία «προεδρικής υφής»¹⁷ στο πολίτευμα, κάτι το οποίο αντίκειται στη συνταγματικά κατοχυρωμένη και ενταγμένη στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων προεδρευόμενη μορφή του πολιτεύματος. Με άλλη διατύπωση, κάθε περαιτέρω διόγκωση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας θα έθιγε τον πυρήνα του κοινοβουλευτικού συστήματος και άρα θα αντίκειτο στο άρθρο 110 παρ. 1, διότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης θα εισερχόταν στην απαγορευμένη για αυτόν «περιοχή» θίγοντας τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, καθώς και την επίσης ενταγμένη στο σκληρό πυρήνα διάταξη του άρθρου 26 του Συντάγματος περί διάκρισης των λειτουργιών.

Από την άλλη πλευρά, επιτρεπτή θα ήταν η αναθεώρηση, αν κινούνταν προς την κατεύθυνση της συστολής των προεδρικών αρμοδιοτήτων. Τούτο διότι με τον τρόπο αυτό θα επιτυχανόταν ακόμη πιο σαφής διασφάλιση του κοινοβουλευτικού συστήματος, αφού ταυτόχρονα θα αυξάνονταν οι αρμοδιότητες του Κοινοβουλίου. Σε καμία, δε, περίπτωση δεν θα θιγόταν με τον τρόπο αυτό το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα ή η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Αντιθέτως, οι θεμελιώδεις αυτές αρχές θα ενισχύονταν ακόμη περισσότερο μέσω του εμπλουτισμού των αρμοδιοτήτων του αντιπροσωπευτικού σώματος και εν τέλει του ίδιου του λαού ως κυρίαρχου οργάνου εμμέσως.

Η επιθυμία του συντακτικού νομοθέτη του 1975 συνίστατο στη διασφάλιση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας παράλληλα και ταυτόχρονα με τη διασφάλιση του κοινοβουλευτικού συστήματος, άρα

¹⁷ Βενιζέλος Ευαγγ., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, ό. π., σελ. 117.

της άσκησης εξουσιών από το λαό έμμεσα, διά αντιπροσώπων. Σύμφωνα με τις αρχές αυτές, έχει κατοχυρωθεί συνταγματικά η έμμεση, από το Κοινοβούλιο, εκλογή του αρχηγού του κράτους. Με βάση αυτά τα δεδομένα, ασφαλώς συνάγεται ότι κάθε περαιτέρω διεύρυνση των στοιχείων άμεσης εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας θα καθίστατο απαράδεκτη, με βάση την ερμηνεία του άρθρου 110 παρ. 1.¹⁸

Πιο συγκεκριμένα, η άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας από το λαό, όταν αυτή συνοδεύεται από ενισχυμένο ρόλο του Προέδρου, αντίκειται στον εδραιωμένο με το Σύνταγμα του 1975 «κοινοβουλευτικό μονισμό», όπως χαρακτηρίζεται από το συνταγματολόγο Αντώνιο Μανιτάκη. Οι προεδρικές «υπερεξουσίες» καταργήθηκαν μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 και από τότε έχει παγιωθεί ένα καθεστώς, το οποίο τοποθετεί τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας σε θέση ρυθμιστή του πολιτεύματος, με στάση υπερκομματική και ρόλο αποκλειστικά συμβολικό. Εάν ανακτώνταν οι καταργημένες υπερεξουσίες, θα δημιουργούνταν το πρόβλημα που αναφέρθηκε και ανωτέρω: η αδυναμία εναρμόνισης με το ισχύον συνταγματικά κατοχυρωμένο, καθώς και μη αναθεωρητέο, κοινοβουλευτικό σύστημα, καθώς και με την αποκλειστική αρμοδιότητα της Κυβέρνησης για τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας.

Τέλος, η άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας συνεπάγεται και την εισαγωγή στοιχείων προεδρικού ή έστω ημιπροεδρικού, κυβερνητικού συστήματος, γεγονός το οποίο, όπως πολλάκις επισημάνθηκε, αντίκειται σαφέστατα στο άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος.¹⁹

¹⁸ Βενιζέλος Ευαγγ., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, ό.π., σελ. 122.

¹⁹ Μανιτάκης Αντ., Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π. σελ. 302.

Υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη από μία μερίδα συνταγματολόγων, η οποία ενστερνίζεται τη δυνατότητα αναθεώρησης της εν λόγω διάταξης, με το επιχείρημα ότι με την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, αυτός θα μπορούσε να διαδραματίζει πιο ενεργά και πιο αποτελεσματικά τον εξισορροπιστικό ρόλο του μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας, δεδομένης της αρμοδιότητάς του ως ρυθμιστή του πολιτεύματος.²⁰ Περαιτέρω, οι υποστηρικτές αυτής της άποψης θεωρούν πως το στοιχείο της «προεδρευομένης» δημοκρατίας απαγορεύεται να αναθεωρηθεί, από την άποψη ότι αποκλείει την επάνοδο σε κληρονομικό αρχηγό του κράτους, ήτοι την επάνοδο σε Βασιλευόμενη Δημοκρατία. Πέρα από αυτό, δεν αποκλείεται μία ενδεχόμενη επιστροφή σε όσα ίσχυαν πριν τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, με την οποία καταργήθηκαν οι υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας.²¹ Συγκεκριμένα, δεν αποκλείεται η επανάκτηση ορισμένων από εκείνες τις υπερεξουσίες, παραδείγματος χάριν ο Πρόεδρος να αποτελεί τον ουσιαστικό φορέα της εκτελεστικής εξουσίας μέσω διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων του.²²

²⁰ Βολουδάκης Ε., *Επίκαιρα ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1994, σελ. 63 επ.

²¹ Βολουδάκης Ε., *Υπεράσπιση της άμεσης εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας*, Σύγχρονα Θέματα, 8/1980, σελ. 50 επ.

²² Αλιβιζάτος Ν., *Ποια δημοκρατία για τη Ελλάδα μετά την κρίση; Για την αποκατάσταση των λέξεων και του νοήματός τους*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2013, σελ.95 επ.

3.3.1.2 Η βάση του πολιτεύματος

α) Το δημοκρατικό πολίτευμα και η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας

Εν συνεχεία, η βάση του πολιτεύματος αφορά το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα και σχετίζεται άμεσα με τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ως θεμέλιο της δημοκρατίας, όπως αυτή διατυπώνεται στο άρθρο 1 του Συντάγματος. Επομένως, πρέπει να περιλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή των μη αναθεωρητέων διατάξεων, που σχετίζονται με τη βάση του πολιτεύματος, οι συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες προβλέπουν και ρυθμίζουν τους θεσμούς, τις διαδικασίες και τις εγγυήσεις της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.

Επίσης, το άρθρο 120 παρ. 3, το οποίο αφορά το σφετερισμό της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς και η παρ. 4 του ίδιου άρθρου, που κατοχυρώνει το δικαίωμα αντίστασης κατά οποιουδήποτε επιδιώξει να καταλύσει με τη βία το Σύνταγμα, αποτελούν συνταγματικές διατάξεις άμεσα συνυφασμένες με την κατοχύρωση και την προστασία της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και ανήκουν στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων, που σχετίζονται με τη βάση του πολιτεύματος.

β) Το κοινοβουλευτικό σύστημα και ο πολυκομματισμός

Επιπλέον, η βάση του πολιτεύματος περιλαμβάνει όλες τις συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες κατοχυρώνουν την αντιπροσωπευτική, καθώς και τη κοινοβουλευτική δημοκρατία, διότι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από αυτές τις

μορφές.²³ Ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος είναι θεσμικά και ιστορικά αδιαχώριστος από τον αντιπροσωπευτικό του χαρακτήρα. Τούτο συμβαίνει, διότι η κοινοβουλευτική αρχή επιβάλλει την εξάρτηση της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη του συλλογικού αντιπροσωπευτικού οργάνου, της Βουλής, χωρίς την οποία δεν υφίσταται αντιπροσωπευτικό σύστημα. Επομένως, πρόκειται για έννοιες αλληλένδετες και αλληλοεξαρτώμενες, καμία εκ των οποίων δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αναθεώρησης.

Βάσει των ανωτέρω, συνάγεται ότι προστατεύονται οι διατάξεις εκείνες, οι οποίες αφορούν την εξάρτηση της Κυβέρνησης από το Κοινοβούλιο, καθώς επίσης και οι τρεις διαστάσεις του κοινοβουλευτικού συστήματος, ήτοι η ανάδειξη, η διατήρηση και ο έλεγχος της Κυβέρνησης, η ευθύνη αυτής, καθώς και η ευθύνη για λογοδοσία των μελών της.²⁴ Πιο συγκεκριμένα, οι διατάξεις που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, διότι κατοχυρώνουν το κοινοβουλευτικό σύστημα είναι οι εξής:

- η διάταξη του άρθρου 35 παρ. 1, αναφορικά με την προσυπογραφή όλων των πράξεων του Προέδρου της Δημοκρατίας από τον αρμόδιο Υπουργό,
- 37 παρ. 2 σχετικά με το διορισμό ως Πρωθυπουργού του αρχηγού του κόμματος, που έχει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή,

²³ Αλιβιζάτος Ν., «Η Νέα Δημοκρατία και η άμεση εκλογή του Προέδρου» στο *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός*, Εκδόσεις Πόλις, 2001, σελ. 197 επ.

²⁴ Δημητρόπουλος Α., *Γενική Συνταγματική Θεωρία, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου*, Τόμος Α', Θ' Έκδοση, Αθήνα 2001, σελ. 129.

- 38 παρ. 1 περί παύσεως της Κυβέρνησης σε περίπτωση που αυτή δεν διαθέτει πλέον την εμπιστοσύνη της Βουλής,
- 50 όπου κατοχυρώνεται το τεκμήριο αρμοδιότητας κατά του Προέδρου της Δημοκρατίας,
- 82 παρ. 1 που αφορά τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας από την Κυβέρνηση,
- η διάταξη του άρθρου 84 παρ. 1 εδ. α' και παρ. 2 εδ. α' περί κοινοβουλευτικής ευθύνης των Υπουργών.
- Επιπροσθέτως, θεωρείται πως προστατεύεται η διάταξη του άρθρου 52 του Συντάγματος περί ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της λαϊκής θέλησης, ως έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας. Αντιθέτως, επιτρέπεται σύμφωνα με το άρθρο 54 του Συντάγματος, η διεύρυνση της παρεχόμενης, προς την έκφραση της λαϊκής θέλησης, προστασίας. Τούτο επιτυγχάνεται με τη θέσπιση συγκεκριμένων ρυθμίσεων, οι οποίες έχουν ανατεθεί στον κοινό νομοθέτη, μέσω επιφυλάξεων υπέρ του νόμου, που προβλέπονται σε διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος. Παραδείγματος χάριν η επιφύλαξη του άρθρου 54 του Συντάγματος αναθέτει στον κοινό νομοθέτη τον προσδιορισμό του εκλογικού συστήματος, τον καθορισμό των Βουλευτών Επικρατείας, των εκλογικών περιφερειών.
- Επίσης, πρέπει να αναφερθεί η διάταξη του άρθρου 65 παρ. 1 και αυτή του άρθρου 66 του Συντάγματος ως μη υποκείμενες σε αναθεώρηση, διότι σε αυτές ρυθμίζονται ορισμένα ουσιώδη ζητήματα που αφορούν το αντιπροσωπευτικό όργανο του κράτους, τη Βουλή. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 65 θεσπίζεται

και κατοχυρώνεται η ελεύθερη και δημοκρατική λειτουργία της Βουλής, καθώς και η εσωτερική αυτονομία που διαθέτει μέσω της ψήφησης από την ίδια κατ' αποκλειστική αρμοδιότητα του Κανονισμού της. Παράλληλα, στο άρθρο 66 προβλέπεται η αρχή της δημοσιότητας της λειτουργίας της Βουλής.

Σε γενικές γραμμές η βάση του πολιτεύματος σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η κρατική εξουσία, σε αντίθεση με τη μορφή του πολιτεύματος, η οποία αφορά τη μορφή διακυβέρνησης, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο κατανέμεται η κυριαρχία στα διάφορα κρατικά όργανα.²⁵

Με βάση τα όσα προεκτέθηκαν ανωτέρω, υποστηρίζεται ότι στην προαναφερθείσα δέσμη των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων συμπεριλαμβάνονται και αυτές που ρυθμίζουν την ανάδειξη, τη συγκρότηση και τη λειτουργία του Κοινοβουλίου, καθώς και αυτή που προβλέπει τον πολυκομματισμό.

Σχετικά με τη συγκρότηση και τη λειτουργία της Βουλής, πραγματοποιήθηκε ανάλυση ανωτέρω. Όσον αφορά τον πολυκομματισμό, ο θεσμός αυτός αποτελεί ένα από τα κατεξοχήν στοιχεία της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Η αρχή αυτή του πολυκομματισμού συνάγεται από την ίδια την ιστορική, πολιτική και νομική εξέλιξη της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.²⁶

²⁵ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π. σελ. 297.

²⁶ Βενιζέλος Ευαγγ., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, ό. π., σελ. 99.

γ) Οι θεσμοί συμμετοχικής δημοκρατίας

Επιπροσθέτως, δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, διότι συνυφαίνονται με τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, οι θεσμοί συμμετοχικής δημοκρατίας, οι οποίοι συμβάλλουν στην αρχή του πλουραλισμού της δημοκρατίας. Συγκεκριμένα:

- Το άρθρο 101 Α του Συντάγματος, στο οποίο κατοχυρώνονται θεσμικά οι Ανεξάρτητες Αρχές,
- το άρθρο 102 του Συντάγματος, στο οποίο ρυθμίζεται γενικό τεκμήριο αρμοδιότητας των τοπικών υποθέσεων υπέρ των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

δ) Η δυνατότητα ή μη εισαγωγής στο Σύνταγμα θεσμών ημιάμεσης δημοκρατίας

Έχει τεθεί το ζήτημα εάν θα επιτρεπόταν η εισαγωγή, κατόπιν αναθεώρησης, στο Σύνταγμα θεσμών ημιάμεσης δημοκρατίας, πέραν αυτών που ήδη προβλέπονται, δηλαδή εκείνων που θεσπίζουν οι διατάξεις των άρθρων 32 παρ. 4, 44 παρ. 2 και 110 παρ. 3, καθώς επίσης, εάν η ένταξη περαιτέρω θεσμών τέτοιου είδους θα αντίκειτο στη συνταγματικά κατοχυρωμένη και μη υποκείμενη σε αναθεώρηση αρχή της λαϊκής κυριαρχίας σε συνδυασμό με το αντιπροσωπευτικό – κοινοβουλευτικό σύστημα. Σύμφωνα με το συνταγματολόγο Ευάγγελο Βενιζέλο, τέτοιου είδους προτάσεις αναθεώρησης δεν θα αντίκειντο στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, διότι αποτελούν άμεση εκδήλωση της λαϊκής βούλησης. Δεν θίγεται η αρχή αυτή, απλώς κάμπτεται ο

αντιπροσωπευτικός της χαρακτήρας κατ' εξαίρεση με μία ενδεχόμενη εισαγωγή των ανωτέρω θεσμών στο ισχύον Σύνταγμα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι θεσμοί αυτοί, ημιήμεσης δημοκρατίας, θα είχαν χαρακτήρα συμπληρωματικό ή διορθωτικό, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι θα συνέβαλαν σε μια ομαλότερη λειτουργία του ίδιου του πολιτεύματος.

Μία άλλη μερίδα συνταγματολόγων ενστερνίζεται την αντίθετη άποψη, η οποία υποστηρίζει ότι θεμέλιο του πολιτεύματος της χώρας αποτελεί το αντιπροσωπευτικό σύστημα, ανώτατο όργανο του κράτους είναι ο λαός και όλες οι εξουσίες πηγάζουν από αυτόν. Εκπροσωπείται, όμως, από τη Βουλή, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι λαμβάνει έμμεσα αποφάσεις μέσω των οργάνων που εκλέγει, κατόπιν των βουλευτικών εκλογών. Η εισαγωγή στοιχείων ημιήμεσης ή άμεσης δημοκρατίας στο ισχύον Σύνταγμα, πέραν των ήδη υπαρχόντων, θα αντίκειτο στην ίδια τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, όπως ακριβώς αυτή είναι καθιερωμένη και προστατευμένη. Επίσης, θα κατέρριπτε όσα έχουν θεσμοθετηθεί όλα αυτά τα χρόνια.

ε) Η δυνατότητα η μη αναθεώρησης του καταλόγου των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων

Αναφορικά με τον κατάλογο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, με μία πρώτη ματιά θα μπορούσε να υποτεθεί ότι είναι ελεύθερα αναθεωρητέα. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, διότι η συνταγματική προστασία των θεμελιωδών αυτών δικαιωμάτων αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολιτεύματος. Επομένως, πρόκειται για διατάξεις, οι οποίες αφορούν τη μη αναθεωρητέα βάση και μορφή του πολιτεύματος. Επιπλέον, αν προβεί κανείς σε ερμηνεία των ρητά απαριθμούμενων διατάξεων, που εντάσσονται στο σκληρό πυρήνα εκείνων που απαγορεύεται να αναθεωρηθούν (το σεβασμό της αξίας

του ανθρώπου, την ισότητα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, την προσωπική ελευθερία και τη θρησκευτική ελευθερία), θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι δεν υπόκειται σε αναθεώρηση ολόκληρος ο κατάλογος των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, που κατοχυρώνονται συνταγματικά.

Ολοκληρώνοντας, πρέπει να θεωρηθεί ότι στο σκληρό πυρήνα των η υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων δεν εντάσσονται μόνο οι οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος, αλλά και όλες οι θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες είναι ουσιώδεις, διότι καθορίζουν τη θέση του ατόμου στην κοινωνία.

στ) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης

Επιπροσθέτως, κρίνεται αναγκαίο να αναφερθεί η συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης και η ένταξη αυτών στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων. Η ανάγκη ένταξης της εν λόγω κατηγορίας δικαιωμάτων στο σκληρό πυρήνα προέκυψε από την άμεση σχέση τους με το κοινοβουλευτικό σύστημα αλλά και με την αρχή του πολυκομματισμού και τις εν γένει διαδικασίες διαμόρφωσης του πολιτικού γίνεσθαι. Στην κατηγορία αυτή των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης ανήκει:

- το άρθρο 11 του Συντάγματος, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα του συνέρχεσθαι,
- το άρθρο 12, το οποίο προβλέπει το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι,

- το άρθρο 14 περί ελεύθερης διατύπωσης στοχασμών και διάδοσης αυτών, καθώς και της ελευθερίας του Τύπου,
- το άρθρο 23 παρ. 1 και 2, όπου κατοχυρώνεται η συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα της απεργίας.

ζ) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης του δικαιώματος τρίτης γενιάς στο περιβάλλον

Επίσης, ανάμεσα στις μη υποκείμενες σε αναθεώρηση διατάξεις, πρέπει να συμπεριληφθεί εκείνη που θεσπίζει το δικαίωμα τρίτης γενιάς στο περιβάλλον (άρθρο 24 του Συντάγματος). Ως μη αναθεωρητέες θεωρούνται ορισμένες προστατευτικές εγγυήσεις του φυσικού, δομημένου και πολιτιστικού περιβάλλοντος, που έχουν θεσπισθεί και καθιερωθεί νομοθετικά και νομολογιακά. Με άλλα λόγια, πρόκειται για το «περιβαλλοντικό κεκτημένο», το οποίο αποτελεί και συνταγματικό κεκτημένο.²⁷ Υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία το άρθρο 24 του Συντάγματος και κατ' επέκταση όλα τα άρθρα που θεσπίζουν κοινωνικά δικαιώματα, καθώς και νέας γενιάς ατομικά δικαιώματα, δύνανται να αναθεωρηθούν, διότι «στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων υπάγονται μόνο τα 'αρχαϊκά στοιχεία' και όχι τα νεότερα στοιχεία της συνταγματικής τάξης».²⁸ Σε κάθε περίπτωση, η αναθεωρητική λειτουργία επιτρέπεται να ρυθμίσει τον τρόπο άσκησης ενός

²⁷ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 307.

²⁸ Βενιζέλος Ευαγγ., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, ό. π., σελ. 35 επ.

δικαιώματος, καθώς και την πρόβλεψη περιορισμών, όχι όμως και τον «ορισμό της ύπαρξής του».²⁹

η) Η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων

Σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς του συνταγματικού δικαίου, δεν υπόκειται σε αναθεώρηση ούτε ο συνταγματικά κατοχυρωμένος δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων με τα χαρακτηριστικά του ως διάχυτου, παρεμπίπτοντος, δηλωτικού και συγκεκριμένου, ακριβώς για το λόγο ότι αποτελεί συνέπεια του ίδιου του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος. Πριν τη συνταγματική του κατοχύρωση από το ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 93 παρ. 4, ο έλεγχος ήταν προϊόν της νομολογίας από το 1897 με την υπ' αριθμόν 23/1897 απόφαση του Αρείου Πάγου. Στο αιτιολογικό της εν λόγω απόφασης αναφερόταν ότι, όταν μία διάταξη νόμου αντίκειται στο Σύνταγμα, ο δικαστής έχει το δικαίωμα να ερευνήσει την αντισυνταγματικότητα αυτού και να μην την εφαρμόσει. Κατά το σκεπτικό της απόφασης, εάν δεν συνέβαινε αυτό, «ο κοινός νομοθέτης θα μπορούσε να αναθεωρεί το Σύνταγμα με απλό νομοθέτημα». Με άλλα λόγια, θα υπήρχε η δυνατότητα από πλευράς νομοθετικής εξουσίας να εκδίδει νόμους, κατά παράβαση των συνταγματικών διατάξεων, και αυτοί να καθίστανται δικαστικά ανέλεγκτοι. Θα καταστρατηγούνταν, έτσι, κάθε ίχνος αυστηρότητας του Συντάγματος.

²⁹ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 307.

Είναι εμφανές ότι ο σκοπός του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος δεν είναι να κατοχυρώσει το αναλλοίωτο των άρθρων ή των παραγράφων αυτών ως λεκτικών συνόλων, αλλά το κανονιστικό τους περιεχόμενο, το οποίο προκύπτει μέσα από τη συστηματική συνάρθρωσή τους με άλλες, συνήθως ειδικότερες, συνταγματικές διατάξεις. Ως ένας γενικός και άτυπος κανόνας που θα βοηθούσε στην ερμηνευτική διεργασία που απαιτείται, για να διαπιστωθεί ποιες ακριβώς διατάξεις εντάσσονται στη συγκεκριμένη «υποκατηγορία» του σκληρού πυρήνα, μπορεί να θεωρηθεί ο εξής: κάθε συνταγματική διάταξη, η οποία νοηματικά διαδραματίζει ορισμένο ρόλο στη διαμόρφωση των ουσιωδών συστατικών του πολιτεύματος, πρέπει να θεωρείται μη αναθεωρητέα.

Οι διατάξεις αυτές, οι οποίες συνθέτουν τον εν λόγω σκληρό πυρήνα, δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση ως προς τα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους. Δύνανται, παρά ταύτα, να αναδιατυπωθούν ή να τροποποιηθούν, αρκεί το συνολικό κανονιστικό περιεχόμενο αυτής της δέσμης διατάξεων να μη θίγεται στο ελάχιστο. Με άλλα λόγια, υπάρχει η δυνατότητα τροποποίησης των προαναφερόμενων διατάξεων, εφόσον παραμένει αλώβητος ο δημοκρατικός και κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος.³⁰

³⁰ Βενιζέλος Ευαγγ., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό. π., σελ. 81.

3.3.2. Δεύτερη κατηγορία – Οι ρητά απαριθμούμενες διατάξεις

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται οκτώ ρητά απαριθμούμενες διατάξεις του Συντάγματος, οι οποίες δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση. Συγκεκριμένα:

1. Το άρθρο 2 παρ. 1: *«Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».*
2. Το άρθρο 4 παρ. 1: *«Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου».*
3. Το άρθρο 4 παρ. 4: *«Μόνο Έλληνες πολίτες είναι δεκτοί σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες εκτός από τις εξαιρέσεις που εισάγονται με ειδικούς νόμους».*
4. Το άρθρο 4 παρ. 7: *«Τίτλοι ευγενείας ή διάκρισης ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται σε Έλληνες πολίτες».*
5. Το άρθρο 5 παρ. 1: *«Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».*
6. Το άρθρο 5 παρ. 3: *«Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται, ούτε συλλαμβάνεται, ούτε φυλακίζεται, ούτε, με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος».*
7. Το άρθρο 13 παρ. 1: *«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών*

και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κανενός».

8. Το άρθρο 26: *«1. Η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και το Πρόεδρο της Δημοκρατίας. 2. Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την Κυβέρνηση. 3. Η δικαστική λειτουργία ασκείται από τα δικαστήρια. Οι αποφάσεις τους εκτελούνται στο όνομα του Ελληνικού Λαού».*

Η βούληση του συντακτικού νομοθέτη να εξαιρέσει από τη διαδικασία της αναθεώρησης την εν λόγω διάταξη του άρθρου 26 του Συντάγματος, έχει ως αποτέλεσμα, πέρα από την προστασία της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, την ένταξη στο σκληρό πυρήνα ενός πλέγματος διατάξεων, οι οποίες συμβάλλουν στην ομαλή λειτουργία της αρχής αυτής. Επί παραδείγματι, αναφέρονται οι διατάξεις που εξασφαλίζουν το ρόλο που διαδραματίζει η Βουλή στη νομοθετική λειτουργία.

Επιπλέον, για τη διάταξη αυτή και συγκεκριμένα την παρ. 3 του άρθρου 26, πρέπει να επισημανθεί ότι η άσκηση δικαστικής λειτουργίας από τα δικαστήρια, δεν θα διασφαλιζόταν και θα καθίστατο άνευ νομικής σημασίας, χωρίς την ταυτόχρονη ένταξη στο σκληρό πυρήνα της διάταξης του άρθρου 8 του Συντάγματος, που αφορά την αρχή του νόμιμου δικαστή και την απαγόρευση σύστασης δικαστικών επιτροπών και έκτακτων δικαστηρίων, όπως επίσης των άρθρων 87 επόμενα του Συντάγματος περί των εγγυήσεων προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών.

Το γεγονός ότι το άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος χωρίζεται σε δύο κατηγορίες μη αναθεωρητέων διατάξεων, εκ των οποίων στη μια γίνεται γενική αναφορά, ενώ στην άλλη ρητή απαρίθμηση των διατάξεων αυτών δημιουργεί ορισμένες ερμηνευτικές ασάφειες: εάν ο συντακτικός νομοθέτης επεδίωκε με αυτό τον τρόπο να μην εντάξει τις ρητά απαριθμούμενες διατάξεις στο πλέγμα των διατάξεων που σχετίζονται με τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, εάν αυτός ο διαχωρισμός (γενική αναφορά από τη μία πλευρά και ειδική απαρίθμηση από την άλλη) συνεπάγεται ορισμένη διαφοροποίηση στον τρόπο ή στο βαθμό που οι διατάξεις αυτές προστατεύονται σε περίπτωση άσκησης αναθεωρητικής λειτουργίας.

Όσον αφορά το πρώτο ερμηνευτικό πρόβλημα, πρέπει να αναφερθεί, ότι η προστασία της βάσης και της μορφής του πολιτεύματος δεν νοείται χωρίς την ταυτόχρονη και παράλληλη προστασία της ελευθερίας και της ισότητας.³¹ Σχετικά με τη δεύτερη περίπτωση, οι δύο ομάδες διατάξεων πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ένα ενιαίο σύνολο, χωρίς καμία διαφοροποίηση μεταξύ τους. Επικρατεί και η άποψη, η οποία θεωρεί ότι η κατηγορία των ρητά απαριθμούμενων διατάξεων απαγορεύεται εξ ολοκλήρου να αποτελέσει αντικείμενο αναθεώρησης, διότι δεν προστατεύεται μόνο ο βασικός τους πυρήνας, αλλά και η συγκεκριμένη διατύπωσή τους.

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί μία επιπλέον άποψη, αυτή του συνταγματολόγου, Θανάση Διαμαντόπουλου και του τέως Πρόεδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, Παναγιώτη Πικραμμένου, σχετικά με τη διάταξη του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος και την ερμηνεία αυτού. Ειδικότερα, η εν λόγω άποψη υποστηρίζει το μη αναθεωρητέο των διατάξεων που αφορούν την αρχή της αξίας του ανθρώπου και τις

³¹ Κασιμάτης Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο II*, Τεύχος Α', 1980, σελ. 66

ελευθερίες αυτού, καθώς και των διατάξεων αυτών, που σχετίζονται με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, με το δημοκρατικό πολίτευμα και τις θεμελιώδεις αρχές, που πηγάζουν από αυτό. Αντιθέτως, δεν προστατεύονται και δεν εντάσσονται στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων εκείνες που αφορούν το ειδικότερο σύστημα διακυβέρνησης «που ρυθμίζει τεχνικά την άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας (διά της κοινοβουλευτικής αρχής στα κοινοβουλευτικά συστήματα)».³² Πρόκειται για μία αρκετά καινοτόμα άποψη στη θεωρία.

3.4 Αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1

Περαιτέρω, αναφορικά με τη δυνατότητα τροποποίησης ή κατάργησης του ίδιου του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος, πρέπει να αναφερθεί ότι αυτό εκφεύγει των αρμοδιοτήτων του αναθεωρητικού νομοθέτη, καθώς η αναθεωρητική λειτουργία θεμελιώνεται, ρυθμίζεται και ταυτόχρονα οριοθετείται σε αυτό ακριβώς το άρθρο.

Το άρθρο 110 προβλέπει και ρυθμίζει την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας, διακρίνοντάς την τόσο από την συντακτική εξουσία, όσο και από την κοινή νομοθετική λειτουργία.³³ Κατά βάση εκφράζονται οι επιλογές του συντακτικού νομοθέτη, υπό το φως του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος, οι οποίες δεν είναι δυνατό να θιγούν από τον αναθεωρητικό νομοθέτη, διότι επί της ουσίας πρόκειται για την εκ του Συντάγματος δική του αρμοδιότητα (του συντακτικού νομοθέτη).

³² Διαμαντόπουλος Θ., *Θεσμοί, Κρίση και Ρήξη*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2016, σελ. 14.

³³ Δημητρόπουλος Αν., *Πρακτικά Θέματα Συνταγματικού Δικαίου*, εκδόσεις Σάκκουλα 2004, σελ. 42.

Εν συνεχεία, σύμφωνα με μια παρεμφερή άποψη, η ενδεχόμενη αναθεώρηση της παρ. 1 του άρθρου 110 θα αποτελούσε καταστρατήγηση του Συντάγματος, ασυμβίβαστη με την ίδια τη ratio του άρθρου αυτού, διότι θα έπληττε ό, τι αυτό θέλει να διασφαλίσει και θα εκμηδένιζε «*κάθε νομικοπολιτική σημασία του*».³⁴ Στο εν λόγω άρθρο έχουν διατυπωθεί τα στοιχεία του Συντάγματος, τα οποία χαρακτηρίζονται ως «*εφάπαξ συμφωνηθέντα και αδιαπραγμάτευτα για τη συγκρότηση της πολιτείας*».³⁵ Με τα στοιχεία αυτά διασφαλίζεται η ενότητα και η συνέχεια της συνταγματικοπολιτικής τάξης και της ευρύτερης έννομης τάξης. Εάν γινόταν δεκτή, συνεπώς, η δυνατότητα αναθεώρησης του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος, θα αυτοαναιρούνταν μέσω της ίδιας της διάταξης ο διασφαλιστικός χαρακτήρας της απόλυτης αυστηρότητας, όπως αυτή προκύπτει από την απαγόρευση αναθεώρησης των αναφερόμενων σε αυτή διατάξεων. Αυτός ο ρόλος της την κατατάσσει ανάμεσα σε εκείνες τις διατάξεις που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας και εντάσσει και την ίδια τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 110 στο σκληρό πυρήνα των διατάξεων που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση. Με λίγα λόγια «*ό, τι η διάταξη αυτή απαγορεύει έμμεσα, δεν μπορεί να γίνει άμεσα με την κατάργηση ή την τροποποίησή της*».³⁶

Επιπλέον, υπάρχει και η άποψη, η οποία αποδίδει την ένταξη του άρθρου 110 παρ. 1 στις μη αναθεωρητέες διατάξεις στη σύνδεση της μορφής και της βάσης του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας με την αρχή του κράτους δικαίου.

³⁴ Βενιζέλος Ευαγγ., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, ό. π., σελ. 55

³⁵ Κοντιάδης Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Ι, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000., σελ 384.

³⁶ Ράικος Αθ., Συνταγματικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Οργανωτικό Μέρος, ό. π., σελ. 793

Ειδικότερα, κατά την άποψη αυτή, επειδή ο αυτοπεριορισμός της κρατικής εξουσίας μέσω συνταγματικών κειμένων με αυστηρό χαρακτήρα αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη και τη λειτουργία του κράτους δικαίου, δεν είναι δυνατόν να απολέσει την ιδιότητά του ως απόλυτα αυστηρό το ίδιο το τμήμα, το οποίο την προβλέπει.³⁷

Μία άλλη γνώμη των θεωρητικών του συνταγματικού δικαίου υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατή η αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος, διότι μέσω αυτής προκύπτει λογικά ένα «σιωπηρό» όριο, το οποίο την καθιστά μη αναθεωρητέα. Μία ενδεχόμενη αναθεώρησή του θα ισοδυναμούσε με αυτοκατάργηση του αναθεωρητικού νομοθέτη.³⁸

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές δεν βρίσκει έρεισμα ούτε μια διαφοροποίηση μεταξύ των ουσιαστικών ορίων της παραγράφου 1 και των διαδικαστικών των παραγράφων 2 έως 6³⁹ ως προς τη δυνατότητα ή μη αναθεώρησής τους, ούτε και η διάκριση μεταξύ επιμέρους μεταβολών και συνολικής «απλούστευσης» της αναθεωρητικής λειτουργίας. Υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη.

3.4.1 Αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 – Συστολή του σκληρού πυρήνα

Με βάση τα όσα αναπτύχθηκαν ανωτέρω, είναι προφανές ότι σε περίπτωση συστολής του σκληρού πυρήνα των μη αναθεωρητέων

³⁷ Μανιτάκης Α., *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994 σελ. 308.

³⁸ Χρυσογόνος Κ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2003, σελ 116.

³⁹ Ηλιοπούλου- Στράγγα Τζ., *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής*, το Σύνταγμα 2000, σελ.1081 επ.

διατάξεων, μέσω αφαίρεσης ορισμένων από αυτές από τον κατάλογο του άρθρου 110 παρ. 1, θα υφίστατο πρόδηλη καταστρατήγηση του Συντάγματος.

Περαιτέρω, κάτι τέτοιο δεν συνάδει με την όλη λογική του απολύτως αυστηρού χαρακτήρα της εν λόγω διάταξης. Εάν αλλοιωνόταν το περιεχόμενο του σκληρού πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων που θεσπίζεται στη διάταξη αυτή, δεν θα μπορούσε να γίνεται πλέον λόγος για αναθεωρητική λειτουργία, αλλά θα επρόκειτο για πρωτογενή συντακτική εξουσία και θα ετίθετο εκποδών η ίδια η διάταξη του άρθρου 110 παρ. 1. Με άλλα λόγια, θα επρόκειτο για κατάλυση του Συντάγματος με τη βία και για θέση σε ισχύ ενός νέου.

Οι διατάξεις εκείνες, οι οποίες συνθέτουν τον προαναφερόμενο σκληρό πυρήνα, ο οποίος δεν είναι δυνατό να αποτελέσει αντικείμενο αναθεώρησης, επιλέχθηκαν από το συντακτικό νομοθέτη ως θεμελιώδεις και άξιες προστασίας για την εξασφάλιση της συνταγματικοπολιτικής σταθερότητας, τη διασφάλιση των θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος και της έννομης τάξης εν γένει. Οι διατάξεις αυτές, χαρακτηριζόμενες από τους περισσότερους θεωρητικούς του συνταγματικού δικαίου ως «αιώνιες», αποτελούν ένα είδος «Υπερσυντάγματος» μέσα στο ίδιο το Σύνταγμα. Δεν είναι δυνατόν, όπως πολλάκις προαναφέρθηκε, να τροποποιηθούν, πολλώ δε μάλλον να καταργηθούν.

3.4.2 Αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 – Διαστολή του σκληρού πυρήνα

Όσον αφορά το αντίστροφο, τη διεύρυνση, δηλαδή, των μη αναθεωρητέων διατάξεων από τον αναθεωρητικό νομοθέτη, έχουν υποστηριχθεί και οι δύο απόψεις. Κατ' αρχάς, μία τέτοια προσθήκη δεν

θίγει την απόλυτη αυστηρότητα του Συντάγματος, υπό την έννοια ότι δεν θίγεται αυτό που ο συντακτικός νομοθέτης επέλεξε να προστατεύσει μέσω του άρθρου 110 παρ. 1. Αντιθέτως, με τον τρόπο αυτό ενισχύεται.

Αυτό το έργο, όμως, η συμπλήρωση, δηλαδή, των διατάξεων αυτών, ανήκει αποκλειστικά στο συντακτικό, και όχι στον αναθεωρητικό, νομοθέτη. Επιπλέον, ο συντακτικός νομοθέτης επέλεξε να εντάξει μια δέσμη διατάξεων στο προστατευτικό αυτό πεδίο του σκληρού πυρήνα. Αυτές απαριθμούνται περιοριστικά στην παρ. 1 του άρθρου 110 ως ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης και δεν δύναται να υπαχθεί στο πεδίο αυτό ολόκληρο το Σύνταγμα⁴⁰, ειδικά εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι τον κανόνα αποτελούν οι αναθεωρητέες, ενώ την εξαίρεση οι μη αναθεωρητέες διατάξεις. Τον κανόνα αποτελεί ο σχετικά αυστηρός χαρακτήρας του ισχύοντος Συντάγματος, ενώ την εξαίρεση στο εν λόγω άρθρο ο απολύτως αυστηρός χαρακτήρας αυτού.

Υποστηρίζεται και μια πιο ελαστική άποψη, σύμφωνα με την οποία είναι δυνατή η αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος προς την κατεύθυνση μιας, εντός λογικού πλαισίου⁴¹, διεύρυνσης του σκληρού πυρήνα του με την προσθήκη νέων μη αναθεωρήσιμων διατάξεων.

⁴⁰ Δημητρόπουλος Α., *Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σελ. 243.

⁴¹ Δημητρόπουλος Α., *Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό. π., σελ. 42.

4. Οι διαδικαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα – Άρθρο 110 παρ. 2 - 6

4.1 Ιστορική αναδρομή

Όσον αφορά τη διαδικασία της αναθεώρησης, το νέο Σύνταγμα του 1975 ακολούθησε, κατά κύριο λόγο, το πρότυπο των προγενέστερων ελληνικών Συνταγμάτων. Ορισμένα χαρακτηριστικά παρέμεναν αλώβητα από τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1864. Πιο συγκεκριμένα, η πρόβλεψη ειδικού και αποκλειστικού οργάνου επιφορτισμένου με την αναθεωρητική λειτουργία, η διεξαγωγή της διαδικασίας σε τρία (ή κατ' άλλους δύο) στάδια και η ρύθμιση περί ειδικών αυξημένων πλειοψηφιών, αποτελούν χαρακτηριστικά, τα οποία υπήρχαν στα ελληνικά Συντάγματα, με αφετηρία εκείνο του 1864.⁴²

⁴² Οι σχετικές με τη διαδικασία της αναθεώρησης διατάξεις των προγενέστερων ελληνικών Συνταγμάτων είχαν ως εξής:

Άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864:

«Η ανάγκη της αναθεωρήσεως θεωρείται βεβαία, εάν η Βουλή κατά δύο συνεχείς βουλευτικές περιόδους διά των τριών τετάρτων των ψήφων του όλου αυτής αριθμού ζητήσει την αναθεώρησιν δι' ίδιας πράξεως, οριζούσης τας αναθεωρητέας διατάξεις. Αποφασισθείσης της αναθεωρήσεως, διαλύεται η υφεστώσα Βουλή, και συγκαλείται νέα ειδικώς προς τούτο, συγκειμένη εκ διπλασίου αριθμού Βουλευτών, ήτις αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων».

Άρθρο 108 του Συντάγματος του 1911:

«...σάκις η Βουλή διά των δύο τρίτων του όλου αριθμού των μελών αυτής ζητήσει ταύτη δι' ίδιας πράξεως, οριζούσης ειδικώς τας αναθεωρητέας διατάξεις και ψηφισομένης εις δύο ψηφοφορίας, αφισταμένης αλλήλων κατά ένα τουλάχιστον μήνα.

Αποφασισθείσης της αναθεωρήσεως διαλύεται αυτοδικαίως η υφεστώσα Βουλή και συγκαλείται νέα, ήτις κατά την πρώτην σύνοδον αυτής αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων δι' απολύτου πλειοψηφίας του όλου αριθμού των μελών αυτής».

Άρθρο 125 του Συντάγματος του 1927:

«Η πρότασις προς αναθεώρησιν, περιλαμβάνουσα ωρισμένας διατάξεις του Συντάγματος, δύναται να υποβληθή είτε εις την Βουλήν είτε εις την Γερουσίαν και πρέπει

Τα νέα στοιχεία, που εισήχθησαν στο νέο Σύνταγμα, είχαν ως βασικό σκοπό τη μη ύπαρξη οποιουδήποτε ερμηνευτικού προβλήματος ως προς την εφαρμογή των διατάξεων αυτών και την κατά γράμμα ερμηνεία τους κατά τη διεξαγωγή της διαδικασίας της αναθεώρησης.

Η πρώτη αλλαγή στη διατύπωση της διάταξης αφορούσε τον όρο με τον οποίο χαρακτηριζόταν η απόφαση της πρώτης Βουλής για πραγματοποίηση της αναθεώρησης. Στα προγενέστερα Συντάγματα γινόταν χρήση του όρου «*ίδια πράξη της Βουλής*». Δημιουργούνταν, με τον τρόπο αυτό, πολλά ερμηνευτικά προβλήματα. Για το λόγο αυτό αντικαταστάθηκε από τον όρο «*απόφαση της Βουλής*», όπως ακριβώς τον συναντούμε και σήμερα στο κείμενο του Συντάγματος. Με τον όρο αυτό καθίσταται απολύτως σαφής η διάταξη, από τη διατύπωση της οποίας καθίσταται εμφανές ότι αποκλειστικά και μόνο η Βουλή

πρώτον να γίνη αποδεκτή υπ' αμοτέρων των Νομοθετικών Σωμάτων δι' απολύτου πλειοψηφίας, έπειτα δε, μετά πάροδον τριών μηνών, να γίνει επίσης αποδεκτή από κοινού υπό των δύο Νομοθετικών Σωμάτων, συνεργομένων επί τούτω εις Εθνικήν Συνέλευσιν, διά πλειοψηφίας τουλάχιστον των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών αυτής.

Της Εθνικής Συνελεύσεως προεδρεύει ο Πρόεδρος της Βουλής.

Αι αναθεωρούμεναι διατάξεις ισχύουν από της δημοσιεύσεώς των εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Η Εθνική Συνέλευσις δύναται να υποβάλη την περί αναθεωρήσεως απόφασίν της εις Δημοψήφισμα, οπότε αι αναθεωρούμεναι διατάξεις τίθενται εις εφαρμογήν, εάν εγκριθώσι παρά του Λαού».

Άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952:

«...οσάκις η Βουλή διά των δύο τρίτων του όλου αριθμού των μελών αυτής ζητήσῃ ταύτην δι' ιδίας πράξεως, οριζούσης, ειδικώς τας αναθεωρητέας διατάξεις και ψηφίζομένης εις δύο ψηφοφορίας, αφισταμένας αλλήλων κατά ένα τουλάχιστον μήνα.

Αποφασισθείσης της αναθεωρήσεως υπό της Βουλής η επόμενη Βουλή κατά την πρώτην σύνοδον αυτής αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων δι' απολύτου πλειοψηφίας του όλου αριθμού των μελών της.

Πάσα ψηφιζομένη αναθεώρησις μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος εκδίδεται και δημοσιεύεται διά της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εντός δέκα ημερών από της επιψηφίσεως αυτής υπό της Βουλής, τίθεται δε εις ενέργειαν δι' ειδικού ταύτης ψηφίσματος».

αποτελεί το αρμόδιο όργανο για την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας.

Αναφορικά με τη δεύτερη αλλαγή που επήλθε στη διατύπωση της διάταξης με τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος, αυτή αφορούσε τους όρους «έκδοση και δημοσίευση» κάθε ψηφιζόμενης αναθεώρησης στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Στο κείμενο του νέου Συντάγματος συμπεριλήφθηκε μόνο ο όρος «δημοσίευση». Επομένως, καταργήθηκε η υποχρέωση έκδοσης της αναθεώρησης, που προβλεπόταν στο άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952. Ο σκοπός της εν λόγω μεταβολής ήταν η διαφοροποίηση της διαδικασίας αναθεώρησης από τη διαδικασία έκδοσης τυπικών νόμων (απλή νομοθετική διαδικασία) και ο «έμμεσος» αποκλεισμός του Προέδρου της Δημοκρατίας από τη διαδικασία αναθεώρησης, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει κατά την απλή έκδοση νόμων. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για τη διαφοροποίηση των δύο οργάνων, της Βουλής, από τη μία πλευρά, με τη σύμπραξη του Προέδρου της Δημοκρατίας για τη συνήθη νομοθετική διαδικασία και της Βουλής, από την άλλη, ως αποκλειστικά αρμόδιου οργάνου για την πραγματοποίηση της αναθεώρησης του Συντάγματος μέσω της άσκησης της αναθεωρητικής λειτουργίας.

Περαιτέρω, καινοτομία του νέου Συντάγματος του 1975 σε σχέση με τα προγενέστερα αυτού ως προς τη διαδικασία αναθεώρησης αποτέλεσε η δυνατότητα αντιστροφής των πλειοψηφιών, που απαιτούνται μεταξύ των δύο Βουλών (αυτής που λαμβάνει την απόφαση περί αναθεώρησης και αυτής που πραγματοποιεί την αναθεώρηση).⁴³ Με την αλλαγή τούτη

⁴³ Βενιζέλος Ευαγγ., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, ό. π., σελ. 206 επ..

διευκολύνεται σε μεγάλο βαθμό η διαδικασία. Ανάλυση του συγκεκριμένου θέματος θα πραγματοποιηθεί στη συνέχεια.

4.2 Γενικά

Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπως προβλέπεται και περιγράφεται στις παραγράφους 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, πραγματοποιείται σε τρία στάδια, σύμφωνα με μια μερίδα συνταγματολόγων, ή σε δύο, σύμφωνα με το υπόλοιπο μέρος τη θεωρίας, αν δεν θεωρηθούν ως αυτοτελές στάδιο οι βουλευτικές εκλογές που μεσολαβούν μεταξύ των δύο σταδίων (Βουλών).

Η πρόταση περί αναθεώρησης εισάγεται στην ήδη υπάρχουσα Βουλή, η οποία αποφασίζει για την αναγκαιότητα ή μη της αναθεώρησης του Συντάγματος. Αποκλειστικά αρμόδιο όργανο για την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας είναι η Βουλή, η οποία είναι επιφορτισμένη μόνο με αυτή την αρμοδιότητα, της διεξαγωγής της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η Αναθεωρητική αυτή Βουλή αναδεικνύεται κατόπιν γενικών βουλευτικών εκλογών. Περαιτέρω, για τις αποφάσεις των δύο αυτών διαδοχικών Βουλών απαιτούνται ειδικές πλειοψηφίες.

Απαγορεύεται να λάβει χώρα αναθεώρηση του Συντάγματος εάν δεν παρέλθει πενταετία από την προηγούμενη.

4.3 Η πρόβλεψη ειδικού οργάνου αρμόδιου για την άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας

Η αναθεωρητική λειτουργία ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Αναθεωρητικής Βουλής, η οποία αναδεικνύεται από

το λαό και αναθεωρεί τις διατάξεις που πρότεινε η πρώτη Βουλή, σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος. Απαγορεύεται να υπεισέλθει οποιοδήποτε άλλο κρατικό όργανο δεν συμμετέχει στην αναθεωρητική διαδικασία καθ' όλη τη διάρκεια αυτής, διότι η αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής εκτείνεται σε όλα τα στάδια της διαδικασίας της αναθεώρησης, από την υποβολή της πρότασης αναθεώρησης, έως τη θέση σε ισχύ των αναθεωρημένων διατάξεων με ειδικό ψήφισμα. Κατά το συνταγματολόγο Αντώνιο Μανιτάκη, η Βουλή στην προκειμένη περίπτωση δρα ως «*αυτοτελές, άμεσο και ιδιαίτερο όργανο του κράτους*». Διακρίνεται από το κλασικό νομοθετικό όργανο και ονομάζεται *Αναθεωρητική Βουλή*. Το όργανο αυτό προήλθε από εκλογές, οι οποίες διεξήχθησαν αποκλειστικά για το ζήτημα της αναθεώρησης.

Η Αναθεωρητική Βουλή, ως εκ του Συντάγματος ειδικό και αποκλειστικά αρμόδιο όργανο για την πραγματοποίηση της αναθεωρητικής διαδικασίας, έχει επιφορτιστεί με την ειδική εντολή να προβεί στην αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων που είχε υποδείξει η προηγούμενη Βουλή. Κανένα άλλο όργανο (Πρόεδρος της Δημοκρατίας ή Κυβέρνηση⁴⁴) δεν έχει το δικαίωμα υποβολής προτάσεων στη Βουλή ως προς την Αναθεώρηση του Συντάγματος, παρόλο που και τα δύο αυτά όργανα διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στην άσκηση της απλής νομοθετικής λειτουργίας.

Συγκεκριμένα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, σύμφωνα με το άρθρο 42 του Συντάγματος, εκδίδει και δημοσιεύει τους νόμους, ενώ η Κυβέρνηση ασκεί τη νομοθετική πρωτοβουλία, κατ' άρθρο 73 παρ. 1. Πρέπει να επισημανθεί, ότι ο φορέας της νομοθετικής εξουσίας, όπως

⁴⁴ Παρά ταύτα, τα μέλη της Κυβέρνησης δύνανται με την ιδιότητά τους ως Βουλευτές να υποβάλλουν πρόταση σχετικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος. Τέτοια περίπτωση στην ιστορία σημειώθηκε το 1963 με την υποβολή της πρότασης των Βουλευτών της Ε.Ρ.Ε. Η προσπάθεια αυτή απέβη άκαρπη.

ορίζεται στο άρθρο 26 του Συντάγματος, που αποτελείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, δεν συμπίπτει με το φορέα της αναθεωρητικής λειτουργίας. Η ύπαρξη δύο διαφορετικών οργάνων, τα οποία δεν πρέπει να συγχέονται, επισημαίνεται και στο ίδιο το Σύνταγμα, ως αντίκτυπο του αυστηρού του χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό δεν εμποδίζει τη Βουλή να ασκεί παράλληλα και ταυτοχρόνως τις αρμοδιότητες που της ανήκουν, είτε ως αναθεωρητικό, είτε ως νομοθετικό όργανο, με τη σύμπραξη του Προέδρου της Δημοκρατίας στη δεύτερη περίπτωση.

Η Αναθεωρητική Βουλή ενεργεί ως αντιπροσωπευτικό σώμα ή ως «*λαϊκή αντιπροσωπεία*», που αποφασίζει την αναθεώρηση στο όνομα και κατ' εντολή του λαού⁴⁵». Η συμμετοχή του λαού στη διαδικασία της αναθεώρησης συνίσταται στην ανάδειξη των μελών του αντιπροσωπευτικού σώματος, της Αναθεωρητικής Βουλής. Με άλλα λόγια, ο λαός ως εκλογικό σώμα παίρνει έμμεσα θέση και ψηφίζει τα άτομα εκείνα, τα οποία επιθυμεί να διεξαγάγουν τη διαδικασία της αναθεώρησης. Η ανάδειξη των προσώπων αυτών ως οργάνων της Αναθεωρητικής Βουλής έχει ως συνέπεια την πολιτική δέσμευσή τους απέναντι στην υποχρέωση που ανέλαβαν, αυτομάτως με την ανάδειξή τους, ως μέλη του αναθεωρητικού οργάνου για την άσκηση της αναθεωρητικής τους λειτουργίας.

⁴⁵ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 309.

4.4 Η διαδικασία της αναθεώρησης

4.4.1 Γενικά

Η διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος, η οποία προβλέπεται και περιγράφεται στις παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του ισχύοντος Συντάγματος του 1975/86/01/08 είναι απολύτως σαφής και ιδιαίτερος λεπτομερής, με αποτέλεσμα να μη γεννάται κανενός είδους ερμηνευτικό πρόβλημα, σε αντιδιαστολή με εκείνα που τυχόν να δημιουργούνται κατά την εφαρμογή της διάταξης της παρ. 1 του άρθρου 110.

Σε γενικές γραμμές, το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής λειτουργίας (παρ. 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος) συνίσταται στη διαπίστωση της ανάγκης περί αναθεώρησης από τη Βουλή για συγκεκριμένες συνταγματικές διατάξεις, διότι, όπως επισημάνθηκε ανωτέρω, δεν υπάρχει δυνατότητα αναθεώρησης ολόκληρου του κειμένου του Συντάγματος. Σε αυτό το στάδιο, η Βουλή αποφασίζει και καθορίζει τις συνταγματικές διατάξεις που θεωρεί ότι πρέπει να αναθεωρηθούν. Προηγείται εξέταση των σχετικών προτάσεων από ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος.

Εν συνεχεία, το δεύτερο στάδιο (παρ. 3 του άρθρου 110), που σύμφωνα με ορισμένους συνταγματολόγους δεν αποτελεί αυτοτελές στάδιο, αφορά τη διεξαγωγή γενικών βουλευτικών εκλογών για την ανάδειξη της δεύτερης (Αναθεωρητικής) Βουλής.

Τέλος, το τρίτο στάδιο (παρ. 3 έως 5 του άρθρου 110 του Συντάγματος) αφορά την εξέταση από την Αναθεωρητική Βουλή της πρότασης της πρώτης Βουλής περί συνταγματικής αναθεώρησης και την πραγματοποίηση της διαδικασίας αυτής από το ειδικό αυτό όργανο, την Αναθεωρητική Βουλή. Οι δύο φάσεις της αναθεώρησης, που ανήκουν στην αρμοδιότητα των δύο Βουλών (το πρώτο και το

τρίτο στάδιο) λαμβάνουν χώρα σε δύο ξεχωριστές βουλευτικές περιόδους.

Σύμφωνα με το συνταγματολόγο Ανδρέα Δημητρόπουλο, η αναθεώρηση αποτελεί ιδιαίτερος σοβαρή υπόθεση και σε καμία περίπτωση «δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως απλή τροποποίηση νόμου».

4.4.2 Το πρώτο στάδιο

Ειδικότερα, κατά το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας, υποβάλλονται οι προτάσεις περί αναθεώρησης συγκεκριμένων διατάξεων του Συντάγματος, συστήνεται η Επιτροπή Αναθεώρησης και τέλος, λαμβάνεται η απόφαση, στην οποία περιλαμβάνεται η διαπίστωση περί αναγκαιότητας πραγματοποίησης της αναθεώρησης.

Οι προτάσεις αυτές υποβάλλονται εγγράφως στην υπάρχουσα Βουλή από πενήντα τουλάχιστον Βουλευτές, άλλως είναι απαράδεκτες. Απαιτείται να προσδιορίζονται οι διατάξεις προς αναθεώρηση, συνοδευόμενες από αιτιολογική έκθεση, όπως ορίζεται στο άρθρο 119 παρ. 1 του Κανονισμού της Βουλής. Η απόφαση αυτή της Βουλής, η οποία αφορά την αναθεώρηση, συνοδευόμενη από την υποβολή των προτάσεων, λαμβάνεται με ονομαστικές ψηφοφορίες, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους τουλάχιστον ένα μήνα.

Έπειτα, με απόφαση του Προέδρου της Βουλής συνίσταται Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρα 119 παρ. 3 και 31 έως 41 του Κανονισμού της Βουλής), όπου παραπέμπονται προς εξέταση οι προτάσεις αναθεώρησης, οι οποίες υποβλήθηκαν παραδεκτώς στη Βουλή. Κατόπιν τούτου, τίθεται προθεσμία για την υποβολή σχετικής έκθεσης κατ' άρθρο 119 παρ. 3 και 4 του Κανονισμού της Βουλής. Οι εν λόγω προτάσεις αναθεώρησης του

Συντάγματος εγγράφονται σε ειδική ημερήσια διάταξη και συζητούνται από την Ολομέλεια της Βουλής, όπως ορίζουν τα άρθρα 75 και επόμενα του Κανονισμού της, όταν παρέλθει η ανωτέρω προθεσμία, που τέθηκε με αναλογική εφαρμογή των διατάξεων περί τακτικής διαδικασίας συζήτησης και ψήφισης των τυπικών νόμων κατ' άρθρο 119 παρ. 5 εδάφιο α' και 95 έως 104 του Κανονισμού της Βουλής. Η προθεσμία αυτή δύναται να παραταθεί με νεότερες αποφάσεις της Βουλής.

Η υποχρέωση ειδικής αναφοράς των υπό αναθεώρηση διατάξεων κατά την υποβολή της πρότασης αναθεώρησης συνίσταται στη ρητή απαρίθμηση άρθρων ή παραγράφων του συνταγματικού κειμένου, συνοδευόμενη οπωσδήποτε από αιτιολογική έκθεση. Πρέπει, περαιτέρω, να διευκρινίζεται το κανονιστικό περιεχόμενο που χρήζει, κατά την πλειοψηφία των Βουλευτών, αναθεώρησης και να μην αρκούνται απλώς σε ενδεικτική απαρίθμηση. Αυτό συμβάλλει στην πρόληψη μιας ανεπιθύμητης σιωπηρής αναθεώρησης του Συντάγματος. Εάν οι προς αναθεώρηση διατάξεις, που υποβάλλονται στην πρόταση, δεν είναι σαφώς προσδιορισμένες και αιτιολογημένες, το εκλογικό σώμα, το οποίο καλείται να ψηφίσει μεταξύ των δύο Βουλών, δεν θα δύνατο να αποσαφηνίσει τι ακριβώς καλείται να ψηφίσει και δεν θα προέβαινε με πλήρη συνείδηση του πράττειν στην τελική του επιλογή.

Με τον τρόπο αυτό διευκολύνεται και το έργο της επόμενης (Αναθεωρητικής) Βουλής, η οποία ασκεί την αρμοδιότητά της μόνο ως προς τις διατάξεις που καθόρισε η πρώτη Βουλή. Δεν απαιτείται να προσδιορίζεται και το ακριβές περιεχόμενο των διατάξεων αυτών, αρκεί μία κατεύθυνση ή μια ερμηνευτική δήλωση ή η αιτιολογική έκθεση. Εξάλλου, την επόμενη (Αναθεωρητική) Βουλή δεν δεσμεύει τυχόν ακριβής προσδιορισμός του κανονιστικού περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων, με τη μορφή που η πρώτη Βουλή κρίνει ότι πρέπει να λάβουν μετά την αναθεώρηση.

Εν τέλει, η απόφαση της Βουλής περί διαπίστωσης της ανάγκης της αναθεώρησης του Συντάγματος, η οποία περιλαμβάνει και τις προς αναθεώρηση διατάξεις, λαμβάνεται με δύο διαφορετικές ψηφοφορίες, οι οποίες είναι ονομαστικές και έχουν απόσταση μεταξύ τους τουλάχιστον ένα μήνα σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος, γεγονός το οποίο αποτελεί τυπική προϋπόθεση της απόφασης της Βουλής. Το χρονικό διάστημα του ενός μήνα απαιτείται να παρέλθει, διότι αποτελεί διάστημα διάσκεψης της Βουλής για το ζήτημα της αναθεώρησης. Σύντμηση του διαστήματος τούτου απαγορεύεται, διότι δεν θα επρόκειτο για πάροδο του «ώριμου χρόνου» που απαιτεί μια τέτοιου είδους διαδικασία, όπως τον χαρακτηρίζει ο συνταγματολόγος Ευάγγελος Βενιζέλος. Αντιθέτως, επιμήκυνση του χρόνου αυτού θα ήταν συνταγματικά θεμιτή. Η ψηφοφορία διεξάγεται κατόπιν συζήτησης στη Βουλή και πραγματοποιείται για καθεμία αναθεωρητέα διάταξη ξεχωριστά.

Όσον αφορά την πλειοψηφία που απαιτείται στις δύο αυτές ψηφοφορίες, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 2 και 4, απαιτείται αυτή των τριών πέμπτων (180/300) ή αυτή του όλου αριθμού των Βουλευτών (151/300). Με βάση το αποτέλεσμα αυτών των δύο ψηφοφοριών, κρίνεται ποιες διατάξεις πρόκειται να αναθεωρηθούν.

Υφίσταται η δυνατότητα εξέτασης από τη Βουλή τυχόν αντιρρήσεων που προβάλλονται σχετικά με τη συνταγματικότητα της πρότασης αναθεώρησης που υποβλήθηκε, είτε αυτές εκφράζονται από τον Πρόεδρο, είτε από μέλος της Βουλής. Σύμφωνα με το άρθρο 100 του Κανονισμού της Βουλής, σε περίπτωση που μια πρόταση κριθεί αντισυνταγματική, η Βουλή μετά από απόφασή της, δύναται να την απορρίψει ως απαράδεκτη. Ως αντισυνταγματική κρίνεται η πρόταση αναθεώρησης, η οποία δεν υπογράφεται από τον απαιτούμενο αριθμό των Βουλευτών και επομένως, δεν τηρείται η απαιτούμενη εκ του Συντάγματος πλειοψηφία. Επίσης, αντισυνταγματική θεωρείται η πρόταση αναθεώρησης, η οποία δεν

καθορίζει σαφώς και δεν διευκρινίζει απολύτως τις προς αναθεώρηση διατάξεις ή δεν τηρεί όσα προβλέπονται στις παρ. 2 έως 6 του Συντάγματος.⁴⁶

4.4.3 Το δεύτερο στάδιο της διαδικασίας αναθεώρησης

Κατά τη δεύτερη αυτή φάση της αναθεωρητικής διαδικασίας, όπως περιγράφεται στην παρ. 3 του άρθρου 110 του Συντάγματος, πραγματοποιούνται γενικές βουλευτικές εκλογές για την ανάδειξη της επόμενης Βουλής. Η επόμενη (Αναθεωρητική) Βουλή αναδεικνύεται, όταν λήξει η θητεία της προηγούμενης, ή όταν διαλυθεί για συγκεκριμένο, από τους συνταγματικά προβλεπόμενους, λόγο.

Καθίσταται αντιληπτό το γεγονός ότι, παρόλο που ο λαός συμμετέχει έμμεσα στην όλη διαδικασία της αναθεώρησης, η συμμετοχή του είναι άκρως ουσιώδης και καθοριστική για την πραγματοποίηση της αναθεώρησης, διότι ενεργοποιείται η θεμελιώδης συνταγματική αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Ο λαός επιλέγει τους αντιπροσώπους του, που επιθυμεί να πραγματοποιήσουν τη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης, γεγονός το οποίο αποτελεί έκφραση της κυριαρχίας αυτού. Η απόφαση του λαού, που συμπίπτει με το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών, δεσμεύει την Αναθεωρητική Βουλή να δράσει βάσει της λαϊκής εντολής, που έλαβε από αυτόν.⁴⁷ Με άλλα λόγια, ο λαός μέσω της διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών «δίνει τη συναίνεσή του», ώστε να πραγματοποιηθεί η συνταγματική αναθεώρηση. Η συναίνεση αυτή του

⁴⁶ Ράικος Αθ. *Συνταγματικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Οργανωτικό Μέρος*, ό. π., σελ. 785.

⁴⁷ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 312.

λαού αποτελεί έναν από τους κατεξοχήν διαδικαστικούς τύπους της αναθεώρησης.⁴⁸

Για του λόγου το αληθές, αξίζει να αναφερθεί ενδεικτικά μια περίπτωση στη συνταγματική ιστορία, μέσω της οποίας καθίσταται σαφέστατο το ουσιώδες της παρεμβολής των γενικών βουλευτικών εκλογών στην όλη αναθεωρητική διαδικασία. Ειδικότερα, κατά τη διαδικασία της αναθεώρησης του 2001, η Βουλή συνέταξε έναν τεράστιο κατάλογο αναθεωρητέων διατάξεων με πλειοψηφία, για όλες σχεδόν τις διατάξεις, πάνω από την αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του συνολικού αριθμού των Βουλευτών. Αντίστροφο αποτέλεσμα θα υπήρχε στην πολύ απλή περίπτωση διαφορετικής βούλησης του εκλογικού σώματος και εκλογής μιας Βουλής με διαφορετική σύνθεση. Γίνεται αντιληπτό το πόσο καθοριστική ήταν κάθε ψήφος του εκλογικού σώματος στην εν λόγω περίπτωση. Αν το αποτέλεσμα ήταν άλλο, ακόμη και η κατεύθυνση της αναθεώρησης μπορεί να ήταν ουσιωδώς διαφορετική ή και αντίθετη.⁴⁹

Σε συνέχεια της διαδικασίας της αναθεώρησης, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 2 του Συντάγματος, την απόφαση περί αναθεώρησης δεν ακολουθεί η άμεση διάλυση της Βουλής και η προκήρυξη εκλογών. Μεταξύ των δύο αυτών σταδίων και των δύο Βουλών αντιστοίχως, μπορεί να υπάρξει σημαντική χρονική απόσταση.

Το στάδιο αυτό, όπως προελέχθη, αποτελεί αυτοτελές στάδιο για ορισμένους συνταγματολόγους, διότι παρεμβάλλεται το εκλογικό σώμα και ο λαός ψηφίζει με σκοπό να επιλέξει του αντιπροσώπους του, τα πρόσωπα, που θα διεξαγάγουν την αναθεωρητική διαδικασία. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι συνταγματολόγοι Μαυριάς και

⁴⁸ Κοντιάδης Ξ., *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών* (επιμ. Γιώργου Παπαδημητρίου), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σελ 35 επ.

⁴⁹ Βενιζέλος Ευαγγ., *Η επικαιρότητα του συνταγματικού φαινομένου και το ελληνικό αναθεωρητικό διάβημα του 2001*, Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά Συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/86/01, ό. π., σελ. 33 επ.

Βενιζέλος. Από την άλλη πλευρά, το υπόλοιπο μέρος της θεωρίας τάσσεται υπέρ της αντίθετης άποψης περί ύπαρξης δύο σταδίων. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι η φάση των εκλογών συνδέεται άμεσα με το επόμενο στάδιο της διεξαγωγής της αναθεωρητικής διαδικασίας και την προετοιμάζει. Με άλλα λόγια, ο λαός καθορίζει μέσω των εκλογών τη σύνθεση του οργάνου που θα επιφορτιστεί με την αρμοδιότητα άσκησης της αναθεωρητικής λειτουργίας. Το στάδιο, λοιπόν, αυτό, κατ' αυτή την άποψη, θεωρείται περισσότερο προπαρασκευαστικό του επομένου, παρά αυτοτελές. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Αντώνιος Μανιτάκης.

4.4.4 Το τρίτο στάδιο της διαδικασίας αναθεώρησης

Το τρίτο στάδιο διεξαγωγής της αναθεωρητικής διαδικασίας, το οποίο ρυθμίζεται από τις παρ. 3 έως 5 του άρθρου 110, υποχρεωτικά ολοκληρώνεται κατά την πρώτη βουλευτική σύνοδο και διεξάγεται από την εκλεγμένη από το λαό Αναθεωρητική Βουλή. Η σύνοδος αυτή είναι τακτική, όπως ορίζεται από τα άρθρα 41 και 53 παρ. 1 του Συντάγματος.⁵⁰

Κατά τη διάρκεια του σταδίου αυτού, η Αναθεωρητική Βουλή, δρώντας σύμφωνα με τη λαϊκή εντολή, απορρίπτει ή δέχεται εν όλω την πρόταση αναθεώρησης της προηγούμενης Βουλής. Έπειτα, λαμβάνει χώρα η επεξεργασία των προς αναθεώρηση διατάξεων από την προαναφερθείσα Επιτροπή Αναθεώρησης (η οποία συγκροτείται σύμφωνα με το άρθρο 119 παρ. 8 του Κανονισμού της Βουλής, κατ' αναλογία της δύναμης των κομμάτων) και διατυπώνεται το οριστικό

⁵⁰ Βενιζέλος Ευαγγ., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό. π., σελ. 85.

κείμενο των διατάξεων αυτών. Περαιτέρω, ψηφίζονται οι αναθεωρητέες διατάξεις από το αρμόδιο όργανο, την Αναθεωρητική Βουλή, και δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Κατά την περίοδο που διαρκεί αυτή η σύνοδος, η αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να διαλύει τη Βουλή κατ' άρθρο 41 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος «απενεργοποιείται», όπως επίσης ανενεργή καθίσταται και η αρμοδιότητα του να αναστέλλει τις εργασίες της Βουλής, όπως ορίζει το άρθρο 40 παρ. 2, άλλως θα θεωρούνταν ότι λαμβάνει χώρα έμμεση συμμετοχή του Προέδρου της Δημοκρατίας στην αναθεωρητική λειτουργία. Το γεγονός αυτό, όχι απλώς δεν προβλέπεται συνταγματικά, αλλά θα αντίκειτο στη διάταξη και στην ίδια τη λογική του άρθρου 110 και συγκεκριμένα στις παρ. 2 έως 6, οι οποίες θεσπίζουν αποκλειστικά ένα και μόνο όργανο που έχει την αρμοδιότητα για τη διεξαγωγή της διαδικασίας αναθεώρησης, τη Βουλή, όπως επισημάνθηκε και ανωτέρω.

Ειδικότερα, κατά το τρίτο στάδιο της πραγματοποίησης της διαδικασίας αναθεώρησης, όπως προαναφέρθηκε, ο Πρόεδρος της Αναθεωρητικής Βουλής, κατά την έναρξη της πρώτης συνόδου, συστήνει την Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος. Τα σχετικά ζητήματα που αφορούν τη σύσταση και λειτουργία της Επιτροπής αυτής ρυθμίζονται από το άρθρο 119 του Κανονισμού της Βουλής. Το έργο της Επιτροπής συνίσταται στην επεξεργασία του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων, οι οποίες συμπεριλαμβάνονταν στην πρόταση αναθεώρησης, η οποία υποβλήθηκε στην προηγούμενη Βουλή και καθορίστηκαν με απόφαση αυτής. Η αρχική αυτή φάση του τρίτου σταδίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «προπαρασκευή της αναθεώρησης».

Η συζήτηση που διεξάγεται στην Αναθεωρητική Βουλή, αφορά το περιεχόμενο των προς αναθεώρηση διατάξεων. Η έκταση της αναθεωρητικής αρμοδιότητας της Βουλής οριοθετείται από την παρ. 4

του άρθρου 110 του Συντάγματος.⁵¹ Η Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύεται πλήρως ως προς την απόφαση που ελήφθη από την προηγούμενη Βουλή περί του καθορισμού των αναθεωρητέων διατάξεων. Δεν δύναται, σε καμία περίπτωση, να θέσει ζήτημα αναθεώρησης για ορισμένη διάταξη, η οποία δεν αποφασίστηκε ότι χρήζει αναθεώρησης από την προηγούμενη Βουλή. Αντιθέτως, δεν δεσμεύεται να ακολουθήσει όσα αποφάσισε η προηγούμενη Βουλή, σχετικά με το περιεχόμενο των προς αναθεώρηση διατάξεων.⁵² Με απλά λόγια, η Αναθεωρητική Βουλή τηρεί τον κατάλογο των διατάξεων που διαμόρφωσε η πρώτη Βουλή. Κινείται, όμως, ελεύθερα και αδέσμευτα ως προς το περιεχόμενο των καθορισμένων αυτών αναθεωρητέων διατάξεων.

Για το εν λόγω ζήτημα, του κατά πόσο και εάν δεσμεύεται η Αναθεωρητική Βουλή από την απόφαση της προηγούμενης, έχουν υποστηριχθεί πολλές απόψεις στη θεωρία. Η κρατούσα άποψη είναι αυτή που προεκτέθηκε ανωτέρω: η Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύεται από την απόφαση της προηγούμενης Βουλής μόνο ως προς τον καθορισμό των διατάξεων που χρήζουν αναθεώρησης (είτε κατάργησης, είτε τροποποίησης) και ως προς αυτό δεν δύναται να παρεκκλίνει. Περαιτέρω, αναφορικά με το περιεχόμενο που θα λάβουν οι διατάξεις κατόπιν της αναθεώρησης, αυτό είναι ένα ζήτημα που εντάσσεται στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Αναθεωρητικής Βουλής. Οποιαδήποτε πρόταση σχετική με το περιεχόμενο υποβάλλει η πρώτη Βουλή δεν δεσμεύει στο ελάχιστο την επόμενη. Καθίσταται, λοιπόν, σαφές, ότι η Αναθεωρητική Βουλή δύναται να μην αναθεωρήσει ορισμένη διάταξη που προτάθηκε από την πρώτη

⁵¹ Ράικος Αθ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Οργανωτικό Μέρος*, ό. π., σελ. 787.

⁵² Κασιμάτης Γ., *Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις*, Γνώμη, Το Σ, 2000, σελ. 996 επ.

Βουλή, αλλά όχι και να αναθεωρήσει μία διάταξη που δεν υπήρχε στον κατάλογο των διατάξεων (της πρώτης Βουλής) προς αναθεώρηση. Επιπροσθέτως, η Αναθεωρητική Βουλή έχει την αρμοδιότητα να προσδώσει στις αναθεωρητέες διατάξεις διαφορετικό περιεχόμενο από αυτό που προτάθηκε από την πρώτη Βουλή. Τέλος, επικρατεί και η άποψη ότι η Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύεται «*ηθικοπολιτικά*» από την πρώτη Βουλή. Η δέσμευση αυτή αφορά τις πλειοψηφίες και τη διαδικασία της αναθεώρησης.⁵³

Η απόφαση της Βουλής περί έγκρισης ή μη της προτάσεως αναθεώρησης λαμβάνεται με μια ονομαστική ψηφοφορία και με σημείωση των ψήφων των Βουλευτών σε καθεμία διάταξη ξεχωριστά. Όσον αφορά την πλειοψηφία που απαιτείται για να ληφθεί αυτή η απόφαση, περί αναθεώρησης ή μη, αυτή εξαρτάται από την πλειοψηφία που έλαβε η πρόταση της αναθεώρησης κατά το πρώτο στάδιο. Ειδικότερα, εάν η πρόταση αναθεώρησης ελήφθη με πλειοψηφία των τριών πέμπτων, για την λήψη απόφασης της Αναθεωρητικής Βουλής αρκεί απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των Βουλευτών. Αντιθέτως, εάν η πρόταση για αναθεώρηση ελήφθη με πλειοψηφία του όλου αριθμού των Βουλευτών, η Αναθεωρητική Βουλή υποχρεούται να αποφασίσει για την αναθεώρηση ή μη των προτεινόμενων διατάξεων με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των Βουλευτών.

Σύμφωνα με το συνταγματολόγο Αθανάσιο Ράικο, αποτελεί καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος η ψήφιση της αναθεώρησης από την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, όταν η πρόταση αυτής δεν εγκρίθηκε με την ίδια αυξημένη πλειοψηφία. Κατά το συνταγματολόγο Ευάγγελο Βενιζέλο, αυτή η «*αντιστροφή των πλειοψηφιών*» είναι πρωτοφανής στην ελληνική συνταγματική ιστορία. Η ρύθμιση τούτη

⁵³ Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 319.

του ισχύοντος Συντάγματος συντελεί στην ισοδύναμη συμμετοχή της πρώτης και της Αναθεωρητικής Βουλής στη διαδικασία της αναθεώρησης. Τέλος, κατά το συνταγματολόγο Αντώνιο Μανιτάκη, η ρύθμιση αυτή, περί αντιστροφής των πλειοψηφιών, «απαλύνει» τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος.

Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω αφορά το αν ελλοχεύει ο κίνδυνος, λόγω της αντιστροφής των πλειοψηφιών, να υπάρξει όφελος της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας. Για παράδειγμα, μια πρόταση αναθεώρησης ψηφίστηκε από την πρώτη Βουλή από το ποσοστό των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των Βουλευτών, με αυξημένη, δηλαδή, πλειοψηφία (180/300). Η δεύτερη (Αναθεωρητική) Βουλή θα λάβει αποφάσεις σχετικές με το περιεχόμενο της αναθεώρησης με απόλυτη πλειοψηφία των μελών της (151/300). Η πλειοψηφία αυτή είναι πολύ πιθανό να αποτελείται από τα μέλη της Κυβέρνησης, αν λάβει κανείς υπ' όψιν ότι σε πολλές περιόδους η κοινοβουλευτική πλειοψηφία είναι κυρίως μονοκομματική. Με τον τρόπο αυτό, η κοινοβουλευτική πλειοψηφία που απαιτείται για την πραγματοποίηση της αναθεωρητικής διαδικασίας αντικαθίσταται από την κυβερνητική πλειοψηφία, γεγονός προδήλως αντισυνταγματικό, αν ληφθεί υπ' όψιν η βούληση του συντακτικού νομοθέτη περί αποκλεισμού από την αναθεωρητική διαδικασία οποιουδήποτε άλλου οργάνου εκτός από την αρμόδια Βουλή και το λαό στο ενδιάμεσο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας. Με άλλη διατύπωση, κατά το Μανιτάκη «η αναθεωρητική πλειοψηφία δεν πρέπει να συγχέεται με τις συγκυριακές κυβερνητικές πλειοψηφίες».

Με βάση την πρόσφατη συνταγματική ιστορία, τέτοιο γεγονός σημειώθηκε κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986, αναφορικά με την ανάκληση των υπερεξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας και τη μετατροπή του ρόλου του σε καθαρά ρυθμιστικό

και συμβολικό, όπως ακριβώς ισχύει και σήμερα.⁵⁴ Παρά ταύτα, η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 αποτέλεσε την πρώτη αναθεώρηση στη συνταγματική μας ιστορία, η οποία τήρησε κατά γράμμα τις διατάξεις περί αναθεώρησης και δεν υπερέβη στο ελάχιστο τους περιορισμούς που τίθενται στο Σύνταγμα.

Εν συνέχεια της αναθεωρητικής διαδικασίας, η απόφαση της Βουλής λαμβάνεται με την απαιτούμενη πλειοψηφία για κάθε αναθεωρητέα διάταξη ξεχωριστά. Κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως εντός δεκαήμερης προθεσμίας από την ψήφισή της από τη Βουλή, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 5 του Συντάγματος. Ζήτημα έχει τεθεί σχετικά με το αν τη δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως πραγματοποιεί ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ή ο Πρόεδρος της Βουλής. Κατά μία άποψη, η οποία είναι και η κρατούσα, αρμόδιος είναι ο Πρόεδρος της Βουλής, διότι η Βουλή αποτελεί το αποκλειστικά αρμόδιο όργανο για την αναθεώρηση του Συντάγματος και απαγορεύεται να υπεισέλθει στα «*interna corporis*» της οποιοδήποτε άλλο όργανο (είτε η Κυβέρνηση, είτε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας). Υφίσταται, τέλος, και το γενικό τεκμήριο αρμοδιότητας του άρθρου 50 του Συντάγματος υπέρ της Βουλής σε περίπτωση αμφιβολίας. Η άλλη άποψη υποστηρίζει ότι βάσει του άρθρου 26 του Συντάγματος, πρόκειται για διοικητικής φύσεως ζήτημα και άρα αρμόδιος για τη δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Το επιχείρημα της εν λόγω άποψης ήταν ασθενές και δεν επικράτησε.

⁵⁴ Η πρόταση περί αναθεώρησης είχε κατατεθεί με πλειοψηφία 161 Βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος και συγκέντρωσε την αυξημένη πλειοψηφία των 182 Βουλευτών. Η Αναθεωρητική Βουλή, η οποία προέκυψε από τις γενικές βουλευτικές εκλογές ενέκρινε την πρόταση αναθεώρησης της προηγούμενης Βουλής και καθόρισε το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων. Στο περιεχόμενο αυτό αντανακλώνταν οι απόψεις του κυβερνώντος κόμματος. Η ευρεία πολιτική συναίνεση περί αναθεώρησης, που αποτελούσε τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη παρακάμφθηκε πλήρως.

Τέλος, κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμα της Αναθεωρητικής Βουλής, όπου και συμπεριλαμβάνονται οι νέες (αναθεωρημένες) διατάξεις. Το ψήφισμα αυτό τίθεται σε ισχύ από την ημέρα της δημοσίευσής του ή από την ημερομηνία που το ίδιο προβλέπει. Επιπλέον, αναφέρει το χρονικό σημείο, από το οποίο αρχίζει να ισχύει το Σύνταγμα με τη νέα του μορφή. Το ειδικό ψήφισμα της Βουλής αποτελεί την τελευταία πράξη, με την οποία ολοκληρώνεται η αναθεωρητική διαδικασία και τίθεται σε ισχύ η αναθεώρηση του Συντάγματος.

Αξίζει να επισημανθεί ότι, εκτός από την αποκλειστική ευθύνη που φέρει η Βουλή για την ομαλή πραγματοποίηση της αναθεωρητικής διαδικασίας, με πιστή εφαρμογή των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, φέρει και την αποκλειστική ευθύνη της συνοχής του κειμένου του Συντάγματος, κατόπιν της άσκησης από πλευράς της, της αναθεωρητικής λειτουργίας. Μάλιστα, η ευθύνη τούτη δεν είναι μόνο πολιτική, είναι κυρίως ιστορική.

4.5 Η πενταετής προθεσμία ως διαδικαστικό όριο της αναθεώρησης

Η παρ. 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος ορίζει ότι «δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος, πριν περάσει πενταετία από την προηγούμενη». Με τον τρόπο αυτό τίθεται ένας περαιτέρω διαδικαστικός φραγμός όσον αφορά την αναθεωρητική λειτουργία. Με βάση ορισμένους θεωρητικούς του συνταγματικού δικαίου θεωρείται χρονικός περιορισμός.

Σύμφωνα με την κρατούσα στη θεωρία άποψη, πρέπει να θεωρηθεί ως έναρξη της πενταετούς προθεσμίας η θέση σε ισχύ της προηγούμενης αναθεώρησης και όχι η εκκίνηση, κατά το πρώτο στάδιο, της διαδικασίας αυτής. Κατά την άποψη, μάλιστα, αυτή, η

αναθεώρηση περατώνεται, συγκεκριμένα, με τη δημοσίευση των διατάξεων στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Εάν δεν θεσπιζόταν ή δεν τηρούνταν ο εν λόγω διαδικαστικός φραγμός, θα ματαιωνόταν η πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη να αποφεύγονται βεβιασμένες συνταγματικές μεταβολές.⁵⁵

4.6 Η αναθεώρηση των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος

Σε αντίθεση με την παρ. 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος, όσον αφορά τις υπόλοιπες παραγράφους του άρθρου αυτού, όπου ρυθμίζεται η διαδικασία της αναθεώρησης, έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις στη θεωρία, η οποία έχει διχαστεί αναφορικά με τη δυνατότητα ή μη αναθεώρησης των εν λόγω διατάξεων.

Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, σε περίπτωση που επιχειρείτο, μέσω της διαδικασίας της αναθεώρησης, η τροποποίηση των παρ. 2 έως 6 του Συντάγματος, αυτή θα ισοδυναμούσε με κατάργηση του σχετικά αυστηρού χαρακτήρα του, που διέπει τις διατάξεις αυτές. Πρόκειται για τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης και συγκεκριμένα το ειδικό όργανο, την ειδική διαδικασία και τις ειδικές προθεσμίες, τα οποία δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση. Σε μία τέτοια περίπτωση, θα επιδιωκόταν να αλλάξουν οι κανόνες που καθορίζει το Σύνταγμα για τον τρόπο αναθεώρησής του. Πρόκειται για αυστηρές διαδικαστικές προϋποθέσεις, οι οποίες τίθενται στις διατάξεις των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος και δεν υπόκεινται, ούτε αυτές, σε αναθεώρηση, αν με την τροποποίησή τους απειλείται να καταργηθεί ή και να περιοριστεί ο αυστηρός χαρακτήρας της αναθεωρητικής διαδικασίας ή να μεταβληθεί ο χαρακτήρας του ισχύοντος Συντάγματος

⁵⁵ Δημητρόπουλος Α., *Πρακτικά Θέματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό. π., σελ. 44.

από αυστηρός σε ήπιος. Με άλλα λόγια, η διαδικασία που περιγράφεται και θεσπίζεται στις εν λόγω διατάξεις είναι αποκλειστική και απαγορεύεται η αναθεώρησή της προς την κατεύθυνση αντικατάστασής της από διαφορετική διαδικασία, διότι το ίδιο το Σύνταγμα δεν προβλέπει ρητά κάτι τέτοιο, ούτε αφήνει περιθώριο να μεταβληθεί η ισχύουσα διαδικασία με κοινό, για παράδειγμα, νόμο. Επιπροσθέτως, αναθεώρηση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ούτε με δημοψήφισμα, ούτε με τη μετακύλιση αρμοδιοτήτων, που ανήκουν αποκλειστικά στη Βουλή ή σε διεθνείς οργανισμούς. Για τις περιπτώσεις αυτές θα γίνει λόγος παρακάτω.

Από την άλλη πλευρά, επικρατεί η άποψη, η οποία υποστηρίζει ότι επιτρέπεται η απλούστευση και μόνο της όλης διαδικασίας. Το ενδεχόμενο αυτό δεν αποκλείεται, ούτε προσκρούσει, ούτε παραβιάζει τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης.⁵⁶ Επομένως, οι επιμέρους ρυθμίσεις της διαδικασίας και κυρίως ρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της απλούστευσης της διαδικασίας αυτής δύνανται να τροποποιηθούν, αρκεί να κυμαίνονται εντός των ορίων που το ίδιο το Σύνταγμα θέτει και κρίνει ότι πρέπει να παραμείνουν αλώβητα.

Με βάση τα ανωτέρω, σε αναθεώρηση δεν υπόκειται σε καμία περίπτωση, όπως προεκτέθηκε, η προβλεπόμενη ειδική αναθεωρητική διαδικασία, η οποία συντελείται σε τρία, κατά τη μία άποψη, στάδια και απαιτεί λήψη απόφασης περί αναθεώρησης από τις δύο διαδοχικές Βουλές με την υποχρεωτική μεσολάβηση γενικών βουλευτικών εκλογών προς ανάδειξη του ειδικού αναθεωρητικού οργάνου, της Αναθεωρητικής Βουλής, στην οποία και ανήκει αποκλειστικά η αρμοδιότητα και η ευθύνη της διεξαγωγής της αναθεωρητικής διαδικασίας, σύμφωνα με όσα ορίζονται συνταγματικά.

⁵⁶ Μαυριάς Κ., «Η δυνατότητα αναθεώρησης των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης», Δίκαιο και Πολιτική, Τεύχος 13 – 14, σελ. 211 επ.

Επιπροσθέτως, δεν υπόκειται σε αναθεώρηση η διάταξη που απαιτεί μία τουλάχιστον αυξημένη πλειοψηφία και η συνταγματικά προβλεπόμενη παρεμβολή, μεταξύ των δύο Βουλών, γενικών βουλευτικών εκλογών. Όσον αφορά το διαδικαστικό τύπο της διεξαγωγής των εκλογών, αυτός τίθεται εκτός του πεδίου των αναθεωρητέων διατάξεων και με βάση την παρ. 1 του άρθρου 110, καθώς αποτελεί μία κατεξοχήν έκφραση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και στοιχείο έμμεσης δημοκρατίας. Υπό αυτή την έννοια, τηρώντας τα ανωτέρω όρια και γενικότερα διατηρώντας αλώβητα τα ουσιώδη τούτα στοιχεία της αναθεωρητικής διαδικασίας και του σχετικά αυστηρού της χαρακτήρα, έχει υποστηριχθεί η εν λόγω κρατούσα στη θεωρία άποψη.

Τα ουσιώδη αυτά στοιχεία, όμως, αποτελούν μία αόριστη νομική έννοια, η οποία δεν είναι εύκολο να ερμηνευθεί. Για αυτόν, ακριβώς, το λόγο υφίστανται πολλές και διαφορετικές απόψεις των θεωρητικών του συνταγματικού δικαίου. Ειδικότερα, σύμφωνα με μία άποψη, υφίσταται ένας «σκληρός πυρήνας μη αναθεωρητέων διαδικαστικών αναθεωρητικών εγγυήσεων» κατά τον Κώστα Μαυριά.⁵⁷ Ο πυρήνας αυτός στοχεύει στη διασφάλιση του σχετικά αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος που διέπει αυτές τις διατάξεις, καθώς και στη διασφάλιση μιας δυσχερέστερης διαδικασίας αναθεώρησης σε σχέση με αυτή που ακολουθείται για την έκδοση τυπικών νόμων. Κατ' αυτή την άποψη, μη υποκείμενες σε αναθεώρηση διατάξεις είναι αυτές που προβλέπουν την αυξημένη πλειοψηφία, το χρονικό περιορισμό μεταξύ δύο αναθεωρήσεων και την έκφραση της λαϊκής βούλησης μέσω διεξαγωγής γενικών βουλευτικών εκλογών.

⁵⁷ Μαυριάς Κ., «Η δυνατότητα αναθεώρησης των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης», ό. π., σελ. 224 επ.

Εν συνεχεία, αναφορικά με την άποψη του Ευάγγελου Βενιζέλου, δεν είναι σε καμία περίπτωση συνταγματικά επιτρεπτή η μη διατήρηση της ιστορικής συνέχειας του Συντάγματος, καθώς και η απλούστευση της διαδικασίας αναθεώρησης, αν με τον τρόπο αυτό θίγονται οι διατάξεις που προβλέπουν το χρονικό περιορισμό, την πρόβλεψη αποκλειστικά αρμόδιου οργάνου, καθώς και τη διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών.

Επιπροσθέτως, άλλη άποψη που έχει υποστηριχθεί από τον Αντώνιο Μανιτάκη, αποκλείει την πρόβλεψη συνταγματικού δημοψηφίσματος ως εναλλακτικό τρόπο για τη διεξαγωγή της αναθεωρητικής διαδικασίας λόγω της εν γένει αυστηρότητας του Συντάγματος, αλλά και λόγω του αντιπροσωπευτικού συστήματος, ως θεμελίου του πολιτεύματός μας.⁵⁸

Ο Αριστόβουλος Μάνεσης, από την άλλη πλευρά, έχει υποστηρίξει την άποψη περί δυνατότητας πρόβλεψης συνταγματικού δημοψηφίσματος σε αντικατάσταση των γενικών βουλευτικών εκλογών, πάντοτε, όμως, συνυπάρχοντας με τη Βουλή ως το πλέον αρμόδιο όργανο.⁵⁹

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η μοναδική προσπάθεια που έχει γίνει στην ελληνική συνταγματική ιστορία με σκοπό την αναθεώρηση των διατάξεων που διέπουν την αναθεωρητική διαδικασία. Η απόπειρα αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1986.⁶⁰ Ειδικότερα, κατατέθηκε πρόταση αναθεώρησης από 161 Βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος, η οποία περιελάμβανε την αναθεώρηση των διατάξεων των

⁵⁸ Μανιτάκης Α., *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος*, ό. π., σελ. 305 επ.

⁵⁹ Μάνεσης Αρ., *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 181 επ.

⁶⁰ Πεπονή Αν., *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986, σελ. 118 επ.

παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος περί αναθεωρητικής διαδικασίας. Επρόκειτο για μια πρόταση, η οποία άλλαζε ριζικά την ως τότε ισχύουσα διάταξη καθώς και το πλαίσιο της αναθεωρητικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, καταργούσε το ενδιάμεσο στάδιο της διεξαγωγής της αναθεώρησης, ήτοι αυτό των γενικών βουλευτικών εκλογών, μεταξύ των δύο Βουλών. Επίσης, η πρόταση περιελάμβανε ρύθμιση περί διεξαγωγής της διαδικασίας της αναθεώρησης του Συντάγματος στο πλαίσιο μίας μόνο Βουλής με την αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του συνολικού αριθμού των Βουλευτών. Αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα επήλθε μεγάλη αντίδραση των συνταγματολόγων της εποχής, οι οποίοι υποστήριξαν τα εξής: Η διαδικασία της αναθεώρησης πραγματοποιείται από ειδικό όργανο και σε τρεις συνακόλουθες φάσεις (πρώτη Βουλή – λαός – Αναθεωρητική Βουλή). Οι διατάξεις αυτές που περιγράφουν την εν λόγω διαδικασία αποτελούν μη υποκείμενες σε αναθεώρηση διατάξεις. Η διαδικασία, υπό αυτή τη μορφή της, αποτελεί μια κατεξοχήν έκφραση του δημοκρατικού πολιτεύματος και υπό αυτή την εκδοχή αποτελεί στοιχείο που εντάσσεται στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων. Η συγκεκριμένη πρόβλεψη και καθιέρωση αυτού του θεσμού στοχεύει στην παρεμβολή, μεταξύ των δύο Βουλών, του εκλογικού σώματος. Με άλλα λόγια, έχει ως σκοπό την έμμεση συμμετοχή του κυρίαρχου λαού στην άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας. Με την εκ του Συντάγματος ανάθεση στο λαό της ενδιάμεσης φάσης μεταξύ των δύο σταδίων, που αρμόδιες είναι οι δύο Βουλές, *«η λαϊκή ψήφος νομιμοποιεί την πλειοψηφία, την οποία εμπιστεύεται για να πραγματοποιήσει τη συνταγματική αναθεώρηση»*, όπως πολύ εύστοχα έχει τονίσει ο συνταγματολόγος Αντώνιος Παντελής. Επρόκειτο για μία τροποποίηση, η οποία δεν είχε καμία συνοχή με τα προηγούμενα Συντάγματα, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι από εκείνο του 1864 προβλεπόταν η πραγματοποίηση της διαδικασίας της αναθεώρησης σε δύο Βουλές και άρα υπήρχε ανέκαθεν στα ελληνικά

Συντάγματα. Περαιτέρω, η πρόταση προέβλεπε κατάργηση του χρονικού περιορισμού της πενταετίας μεταξύ δύο αναθεωρήσεων. Η εν λόγω πρόταση επέφερε κύμα αντιδράσεων στη Βουλή, στο νομικό και στον πολιτικό χώρο εν γένει. Για του λόγους αυτούς, η πρόταση αποσύρθηκε μετά από λίγες ημέρες από την υποβολή της.⁶¹

4.6.1 Η δυνατότητα ή μη διεξαγωγής της αναθεωρητικής διαδικασίας με δημοψήφισμα

Όπως είναι γνωστό, το δημοψήφισμα είναι ένας θεσμός ημιάμεσης δημοκρατίας, καθώς το εκάστοτε ζήτημα ανατίθεται απευθείας στο λαό. Ο θεσμός του δημοψηφίσματος θεσπίζεται στο άρθρο 44 παρ. 2 του Συντάγματος και προκηρύσσεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας σε άκρως περιοριστικά απαριθμούμενες περιπτώσεις και υπό πολύ συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Στις περιπτώσεις αυτές δεν ανήκει και η αναθεώρηση του Συντάγματος με

⁶¹ Η διάταξη του άρθρου 110 του Συντάγματος θα ελάμβανε την εξής μορφή βάσει της πρότασης αναθεώρησης:

- Η παράγραφος 1 παρέμενε ως είχε.
- Η παράγραφος 2 θα αντικαθίστατο ως εξής:

«Δι' αναθεώρησιν του Συντάγματος απαιτείται πρότασις 50 τουλάχιστον Βουλευτών, εις την οποίαν καθορίζονται ειδικώς αι προς αναθεώρησιν προτεινόμεναι διατάξεις. Η πρότασις αναθεωρήσεως εισάγεται προς συζήτησιν και ψήφισιν εις την ολομέλειαν της Βουλής, κατά τα διά του κανονισμού αυτής ειδικώτερον οριζόμενα».

- Οι παράγραφοι 3, 4 και 6 θα καταργούνταν και θα προστίθετο μια ακόμα παράγραφος στις δύο προαναφερθείσες, η οποία θα είχε ως εξής:

«Η πρότασις αναθεωρήσεως συζητείται και ψηφίζεται καταρχήν, κατ' άρθρον και εις το σύνολον διά πλειοψηφίας των 3/5 του όλου αριθμού των Βουλευτών και εις δύο συνεδριάσεις αι οποίαι αφίστανται μεταξύ των κατά έναν τουλάχιστον μήνα. Υποβολή τροπολογιών και προσθηκών είναι δυνατή μόνο προ της ενάρξεως της πρώτης συζητήσεως».

το λεγόμενο «συνταγματικό δημοψήφισμα». Στη θεωρία έχει υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη.

Οι λόγοι που συνηγορούν υπέρ της πρώτης και κρατούσας άποψης είναι οι εξής: Κατ' αρχάς, το πολίτευμα της χώρας μας χαρακτηρίζεται ως έμμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία και αυτό αποτελεί θεμέλιο του πολιτεύματος. Επίσης, χαρακτηρίζεται από απουσία θεσμών άμεσης δημοκρατίας. Επιπροσθέτως, όπως προαναφέρθηκε, αρμόδιος για την εκκίνηση της διαδικασίας του δημοψηφίσματος είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας με την προκήρυξή του. Ανωτέρω αναπτύχθηκε το ζήτημα του οργάνου, που έχει την αρμοδιότητα και την ευθύνη άσκησης της αναθεωρητικής λειτουργίας, που δεν είναι άλλο από τη Βουλή. Επομένως, αν πραγματοποιούνταν η διαδικασία της αναθεώρησης μέσω δημοψηφίσματος θα υποκαθίστατο το συνταγματικώς αρμόδιο όργανο από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, αναφορικά με την πρωτοβουλία εκκίνησης της διαδικασίας της αναθεώρησης και από το λαό, αναφορικά με τη διεξαγωγή της διαδικασίας αυτής σε όλες της τις φάσεις. Με τον τρόπο αυτό, θα παραβλεπόταν παντελώς η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη περί αποκλεισμού οποιουδήποτε άλλου οργάνου από την αναθεωρητική διαδικασία. Εν τέλει, θα καταλυόταν ο ίδιος ο αυστηρός χαρακτήρας που διέπει την αναθεωρητική λειτουργία.

Οι υποστηρικτές της δεύτερης άποψης, περί δυνατότητας διεξαγωγής της διαδικασίας της αναθεώρησης με δημοψήφισμα, στηρίζουν την άποψή τους αυτή εντάσσοντας την περίπτωση της αναθεώρησης στα «κρίσιμα εθνικά θέματα» που αναφέρει η διάταξη της παρ. 2 εδάφιο α' του άρθρου 44 του Συντάγματος. Είναι γεγονός ότι η εν λόγω διάταξη είναι ασαφής και έχουν πραγματοποιηθεί πολλών ειδών ερμηνείες. Μάλιστα, έχει πολλακώς προβληματίσει και το Συμβούλιο της Επικρατείας ως προς το ζήτημα του ποιες περιπτώσεις εντάσσονται και ποιες όχι στην εν λόγω κατηγορία. Η αναθεώρηση του Συντάγματος ως θεσμός απαιτεί πολύ χρόνο και μεγάλη προετοιμασία

και άρα δεν μπορεί να αποτελέσει κρίσιμο εθνικό ζήτημα, για το λόγο ότι ο όρος αυτός υποδηλώνει μια κατάσταση, η οποία επιβάλλεται και μάλιστα άμεσα να επιλυθεί με ορισμένο τρόπο, τον οποίο και θα επιλέξει ο λαός. Σε καμία περίπτωση η αναθεώρηση δεν αποτελεί τέτοιου είδους ζήτημα με έκτακτο χαρακτήρα.

Έχει υποστηριχθεί, επίσης, η άποψη περί έγκρισης της πρότασης της πρώτης Βουλής σχετικά με την αναθεώρηση μέσω δημοψηφίσματος. Ούτε η άποψη αυτή συνάδει με τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, ο οποίος αποτελεί μη υποκείμενη σε αναθεώρηση αρχή, ούτε, βέβαια, με όσα προελέχθησαν σχετικά με την αποκλειστική αρμοδιότητα του οργάνου, που θεσπίζεται στο άρθρο 110 του Συντάγματος.

4.6.2 Η δυνατότητα ή μη διεξαγωγής της διαδικασίας της αναθεώρησης βάσει των παρ. 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος

Με βάση τις διατάξεις των παρ. 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος, προβλέπεται η αναγνώριση αρμοδιοτήτων, που υπάρχουν στο Σύνταγμα και ανατίθενται σε ορισμένο όργανο με βάση το άρθρο 26, σε όργανα διεθνών οργανισμών με σκοπό να εξυπηρετηθεί «σπουδαίο εθνικό συμφέρον». Με τον ίδιο στόχο δύναται να αποφασισθεί και περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας.

Έχει τεθεί, λοιπόν, στη θεωρία το ζήτημα, εάν είναι δυνατή η εισαγωγή παράλληλης διαδικασίας αναθεώρησης μέσω κύρωσης διεθνών συνθηκών. Σε πολλά κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης εισήχθη η συγκεκριμένη διαδικασία, κάτι το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε στη χώρα μας. Η αιτία είναι ότι το ελληνικό Σύνταγμα χαρακτηριζόταν ανέκαθεν για την αυστηρότητά του και ιδιαίτερως όσον αφορά την αναθεώρησή του για την απόλυτη

αυστηρότητά του. Στοιχείο, μέσω του οποίου καθίσταται εμφανής η αυστηρότητα στο συγκεκριμένο θέμα, αποτελεί η αποκλειστικότητα του οργάνου της αναθεώρησης και η μη ύπαρξη επ' ουδενί εναλλακτικής διαδικασίας. Επομένως, η μετακύλιση της αρμοδιότητας άσκησης της αναθεωρητικής λειτουργίας και σε αυτό το πλαίσιο θα ήταν απολύτως αντισυνταγματική, καθώς θα προσέκρουε στα διαδικαστικά όρια των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος.

5. Ο δικαστικός έλεγχος της αναθεώρησης

Έχει πολλάκις τεθεί στη θεωρία του συνταγματικού δικαίου το ερώτημα, εάν υφίσταται η δυνατότητα δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης, κάτι που προσομοιάζει στον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια. Το εν λόγω ζήτημα τέθηκε για πρώτη φορά εξ αφορμής του Συντάγματος του 1952 από το συνταγματολόγο Αριστόβουλο Μάνεση και αποτελεί ένα από τα συνταγματικής περιωπής θέματα που έχουν διχάσει τη θεωρία, διότι το ισχύον Σύνταγμα του 1975/86/01/08 δεν δίνει σαφή απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα.

Ειδικότερα, εξετάζοντας τις συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες προβλέπουν και ρυθμίζουν ένα σχετικό ζήτημα, αυτό του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, εξάγονται τα εξής συμπεράσματα:

α) Αναφορικά με τη διάταξη του άρθρου 93 παρ. 4 του Συντάγματος περί υποχρέωσης των δικαστηρίων να μην εφαρμόζουν τους νόμους που αντίκεινται στο Σύνταγμα, δεν αποκλείεται, τουλάχιστον ρητά, η δυνατότητα δικαστικού ελέγχου και της ίδιας της αναθεώρησης του Συντάγματος.

β) Περαιτέρω, η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 προβλέπει ότι οι δικαστές δεν υποχρεούνται σε συμμόρφωση με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος. Δεν αποκλείεται στις εν λόγω διατάξεις να εντάσσονται και αναθεωρημένες διατάξεις, οι οποίες τροποποιήθηκαν χωρίς να τηρηθεί το ίδιο το Σύνταγμα. Τίθεται με τη συγκεκριμένη διάταξη μία εγγύηση διαφύλαξης και μη παραβίασης του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος, ένα δικαίωμα αντίστασης των δικαστικών λειτουργιών, το οποίο προσιδιάζει στο δικαίωμα που θεσπίζεται με τη διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος.

γ) Τέλος, η διάταξη του άρθρου 100 παρ. 1 περ. ε' περί άρσης αμφισβητήσεων που γεννώνται από αντιφατικές αποφάσεις των δύο

ανώτατων δικαστηρίων, του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, κάνει λόγο για περιπτώσεις που αφορούν ουσιαστική αντισυνταγματικότητα ή διατάξεις τυπικού νόμου. Άρα, ρητά αποκλείει μια τέτοιου είδους αρμοδιότητα περί δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης από το πεδίο ελέγχου του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου.

Κατ' αρχάς, γίνεται δεκτό στη θεωρία ότι ελέγχεται δικαστικά σε κάθε περίπτωση η ανάδειξη μέσω γενικών βουλευτικών εκλογών του αναθεωρητικού οργάνου δηλαδή της Αναθεωρητικής Βουλής, βάσει του άρθρου 100 παρ. 1 περ. α' από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, στο πλαίσιο του ελέγχου του κύρους των εκλογών.

Εν συνεχεία, όσον αφορά τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης του άρθρου 110 παρ. 1, κατά την κρατούσα στη θεωρία άποψη, είναι δυνατό να ελεγχθεί δικαστικά αν αυτά τηρήθηκαν και δεν τα υπερέβη το αρμόδιο όργανο. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από την ίδια τη διάταξη του άρθρου 110 παρ. 1, η οποία θέτει αυτά τα όρια και τα καθιστά μη αναθεωρητέα, αλλά και από τον απολύτως, ως προς αυτά, αυστηρό χαρακτήρα του ισχύοντος Συντάγματος. Εάν δεν ελεγχόταν με ορισμένο τρόπο η τήρηση της υπέρβασης ή μη των απολύτως αυστηρών ορίων, αυτομάτως αυτή η «αυστηρότητα» θα αναιρούνταν.

Αναφορικά με τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης (εκτός από την ανάδειξη της Αναθεωρητικής Βουλής, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ελέγχεται από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 100 του Συντάγματος) και ενόψει του γεγονότος ότι αυτά τα ζητήματα εντάσσονται στα «*interna corporis*» της Βουλής, είναι πολύ πιο δύσκολο να ελεγχθεί δικαστικά, εάν αυτά τηρήθηκαν.⁶²

⁶² Βενιζέλος Ευαγγ., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, ό.π., σελ. 255.

Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας ορισμένης αναθεώρησης έχει, όπως είναι εύλογο, τα στοιχεία που έχει και ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Πολύ συνοπτικά: είναι διάχυτος, διότι πραγματοποιείται από κάθε δικαστήριο, οποιασδήποτε δικαιοδοσίας και οποιουδήποτε βαθμού. Είναι, επίσης, παρεμπόπτων. Ελέγχεται, δηλαδή, στο πλαίσιο της εξέτασης μιας άλλης υπόθεσης και δεν αποτελεί το κύριο αντικείμενο της δίκης. Τέλος, ο δικαστής που κρίνει μια διάταξη ή ένα νόμο ως αντισυνταγματικό δεν τον εφαρμόζει στη συγκεκριμένη περίπτωση και απλώς τον παραμερίζει. Το γεγονός αυτό δεν επιφέρει καμία επίπτωση σε μία ενδεχόμενη εξέταση του ίδιου νόμου ή της ίδιας διάταξης σε άλλη δίκη από άλλο δικαστήριο, το οποίο και μπορεί να τον εφαρμόσει.

Κατά το συνταγματολόγο Αντώνιο Παντελή, ο έλεγχος της συνταγματικότητας της αναθεώρησης από τα δικαστήρια συνίσταται, όχι μόνο στο αν αναθεωρήθηκαν διατάξεις που εντάσσονται στο σκληρό πυρήνα των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση διατάξεων, όπως υποστηρίζει η ανωτέρω άποψη, αλλά και σε έλεγχο και της διαδικασίας της αναθεώρησης. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με αυτή την άποψη, ελέγχεται δικαστικά αν τηρήθηκε η προβλεπόμενη συνταγματικά αναθεωρητική διαδικασία των δύο Βουλών και της παρεμβολής μεταξύ αυτών, γενικών βουλευτικών εκλογών. Επιπροσθέτως, κατά την ίδια άποψη, τα «*interna corporis*» της Βουλής πρέπει να ελέγχονται δικαστικά για το λόγο ότι σε αυτά δεν συμπράττει κανένα άλλο όργανο και κυρίως δεν συμπράττει ο αρχηγός του κράτους ελέγχοντας και διασφαλίζοντας την τυπική συνταγματικότητα της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η έλλειψη αυτή καθιστά τα «*interna corporis*» δικαστικά ελεγκτέα.

Τούτη η άποψη, δηλαδή, κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε έλεγχο τυπικής και σε έλεγχο ουσιαστικής συνταγματικότητας της αναθεώρησης. Αφενός, ο έλεγχος της τυπικής συνταγματικότητας αφορά την τήρηση ή μη των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης

(άρθρο 110 παρ. 2 έως 6), αφετέρου, ο έλεγχος της ουσιαστικής συνταγματικότητας συνίσταται στην τήρηση ή την υπέρβαση των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης, ήτοι στο σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων, οι οποίες προβλέπονται στο άρθρο 110 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος.

Επομένως, η άποψη αυτή διαφέρει από την προηγούμενη ως προς τη δυνατότητα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης.

Υφίσταται αντίθετη νομολογία ως προς την άποψη της θεωρίας, αναφορικά με την αρμοδιότητα του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου. Το ίδιο το δικαστήριο στην υπ' αριθμόν 11/2003 απόφασή του, δικάζοντας ως Εκλογοδικείο, δέχτηκε για πρώτη φορά στα χρονικά ότι η αναθεωρητική λειτουργία δύναται να ελεγχθεί από αυτό. Ειδικότερα, δύναται να κριθεί, εάν η Αναθεωρητική Βουλή υπερέβη την «εντολή» περί αναθεώρησης και το πλαίσιο που χάραξε η πρώτη Βουλή. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε μεγάλη καινοτομία στη συνταγματική ιστορία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εν κατακλείδι, γίνεται αντιληπτό ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος αντιμετωπίζεται από πολλούς σαν ένα διαρκές πρόβλημα ερμηνείας του Συντάγματος εν γένει. Θεωρείται, δε, ως ένα από «τα μέγιστα προβλήματα της πολιτικής τάξης».⁶³ Η ασάφεια ή η χρήση ορισμένων αόριστων νομικών εννοιών, οι οποίες περιλαμβάνονται στις διατάξεις περί αναθεώρησης αποτελούν την πηγή του προβλήματος της ερμηνείας των διατάξεων αυτών, καθώς και της διατύπωσης πολλών και αντιφατικών απόψεων από πλευράς θεωρίας του συνταγματικού δικαίου.

Οι περιορισμοί, ουσιαστικοί και διαδικαστικοί, της αναθεώρησης, που τίθενται στο άρθρο 110 του Συντάγματος, χωρούν, και αυτοί, πολλών διαφορετικών ερμηνειών λόγω της γενικής τους διατύπωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί «η βάση και η μορφή του πολιτεύματος» ως στοιχείο του σκληρού πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων, μέσα στο οποίο μπορούν να ενταχθούν ορισμένες ή και πολύ περισσότερες συνταγματικές διατάξεις, αναλόγως το αν θα ερμηνευθεί το εν λόγω στοιχείο στενά ή ευρέως.

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975/86/01/08 ακολουθεί πολλά από τα παραδοσιακά στοιχεία των ελληνικών Συνταγμάτων, διασφαλίζοντας τη συνέχεια της ιστορίας και της συνταγματικής τάξης. Ο σκληρός πυρήνας των μη αναθεωρητέων διατάξεων (τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης), καθώς και οι διαδικαστικές της εγγυήσεις (διαδικαστικά όρια) αποτελούν στοιχεία, τα οποία ακολουθούν το πρότυπο παλαιότερων ελληνικών Συνταγμάτων: Η προστασία από τον αναθεωρητικό νομοθέτη διατάξεων που απαγορεύεται να θιγούν στο πλαίσιο του απολύτως αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος,

⁶³ Βενιζέλος Ευαγγ., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, ό. π., σελ. 12.

καθώς και διατάξεων που περιβάλλονται με αυξημένη προστασία στο πλαίσιο του σχετικά αυστηρού του χαρακτήρα, δηλαδή αυτών που αφορούν την αναθεωρητική διαδικασία, ακολουθούν τη λογική που υπήρχε, σε γενικές γραμμές και με ορισμένες διαφοροποιήσεις, στα παλαιότερα αυτά Συντάγματα.

Οποιαδήποτε προσπάθεια αναθεώρησης των εν λόγω διατάξεων, μέσω της οποίας θα εθίγεται στο ελάχιστο ο αυστηρός χαρακτήρας που τις διέπει, θα ισοδυναμούσε με κίνδυνο της συνταγματικοπολιτικής σταθερότητας. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι πρέπει να λειτουργεί ως εμπόδιο στις περιπτώσεις που υφίσταται επιτακτική ανάγκη ανανέωσης των συνταγματικών θεσμών λόγω μεταβολής των κοινωνικών, πολιτικών ή οικονομικών συνθηκών.

Μείζον ζήτημα αποτελεί η δυνατότητα ή μη αναθεώρησης των ίδιων των διατάξεων περί αναθεώρησης, ζήτημα το οποίο δεν αποσαφηνίζεται πλήρως μέσω των διατάξεων του Συντάγματος και έχει, επίσης, οδηγήσει στη διατύπωση πολλών απόψεων από τους Έλληνες συνταγματολόγους.

Εν πάση περιπτώσει, η αναθεώρηση, καθώς και η ερμηνεία των διατάξεων περί αναθεώρησης πρέπει να πραγματοποιείται πάντοτε με γνώμονα τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, την προστασία διατάξεων, οι οποίες ρητά τίθενται εκτός των υποκείμενων σε αναθεώρηση και οι οποίες κατοχυρώνουν θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, καθώς και με γνώμονα τη διατήρηση της συνέχειας, της ιστορίας και του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος. Παραδείγματος χάριν, η πρόβλεψη ειδικού οργάνου αρμόδιου για τη διεξαγωγή της διαδικασίας της αναθεώρησης αποτελεί στοιχείο της βούλησης του συντακτικού νομοθέτη και θεσπίζεται ρητά. Δεν κατοχυρώνει, μεν, θεμελιώδη αρχή, αλλά αποτελεί έναν ουσιώδη τύπο της αναθεωρητικής διαδικασίας, ο οποίος προβλεπόταν ανέκαθεν στα ελληνικά Συντάγματα από το 1864 και έπειτα. Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι το εν λόγω στοιχείο δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, λόγω

της ανάγκης της διατήρησης της ιστορικής συνέχειας του Συντάγματος, αλλά και των θεμελιωδών αρχών στα οποίες πρέπει να «υπακούει».

Το ισχύον Σύνταγμα, μέσω της πρόβλεψης των ανωτέρω περιορισμών στη διαδικασία αναθεώρησης, στοχεύει στη διασφάλιση του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος, του κοινοβουλευτικού συστήματος και του ρόλου του λαού ως κυρίαρχου οργάνου του κράτους. Περαιτέρω, διασφαλίζεται η σταθερότητα και η κοινωνική συνοχή του κράτους δικαίου. Επί της ουσίας, πρέπει να διαφυλάσσονται και να παραμένουν αλώβητα, όσα στοιχεία προαναφέρθηκαν, στην εκάστοτε αναθεώρηση και να αποτελούν τα όρια μέσα στα οποία δύναται να δράσει ο αναθεωρητικός νομοθέτης, όχι όμως και να αποτελούν εμπόδιο στο να διενεργούνται αναθεωρήσεις. Υπάρχει, μάλιστα, κατά την κρατούσα στη θεωρία άποψη, η δυνατότητα δικαστικού ελέγχου της τήρησης των ορίων αυτών, έτσι ώστε να προστατεύονται τα θεμέλια του πολιτεύματος, οι θεμελιώδεις αρχές που προαναφέρθηκαν, αλλά και το ίδιο το Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος Ν., «Η νέα δημοκρατία και η άμεση εκλογή του Προέδρου» στο *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2001
- Αλιβιζάτος Ν., *Ποια δημοκρατία για τη Ελλάδα μετά την κρίση; Για την αποκατάσταση των λέξεων και του νοήματός τους*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2013
- Βενιζέλος Ευαγγ., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Αναθεωρημένη Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2008
- Βενιζέλος Ευαγγ., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, Θεσσαλονίκη, 1984
- Βενιζέλος Ευαγγ., *Η επικαιρότητα του συνταγματικού φαινομένου και το ελληνικό αναθεωρητικό διάβημα του 2001*, Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά Συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/86/01, Επιμέλεια: Τσάτσος Δ., Βενιζέλος Ευαγγ., Κοντιάδης Ξ., Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001
- Βενιζέλος Ευαγγ., *Το αναθεωρητικό κερκτημένο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002
- Βολουδάκης Ε., *Επίκαιρα ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1994

- Δημητρόπουλος Α., *Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2004
- Δημητρόπουλος Α., *Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002
- Δημητρόπουλος Α., *Γενική Συνταγματική Θεωρία, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου*, Τόμος Α΄, Θ΄ Έκδοση, Αθήνα 2001
- Διαμαντόπουλος Θ., *Θεσμοί, Κρίση και Ρήξη*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2016
- Κασσιμάτης Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο II*, Τεύχος Α΄, 1980
- Κοντιάδης Ξ., *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, I, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000
- Κοντιάδης Ξ., *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών* (επιμ. Γιώργου Παπαδημητρίου), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000
- Μάνεσης Αρ., *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980
- Μανιτάκης Α., *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994

- Μανιτάκης Αντ., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις Έννοιες*, Γενικό Μέρος 1, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2004

- Πεπονή Αν., *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986

- Ράικος Αθ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Οργανωτικό Μέρος*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2009

- Σβώλος Αλ., *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, 1934

- *Το Σύνταγμα της Ελλάδας, Α΄ έκδοση*, Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 2001

- Χρυσόγονος Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Βολουδάκης Ε., *Υπεράσπιση της άμεσης εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας*, Σύγχρονα Θέματα, 8/1980, σελ. 50 επ.
- Ηλιοπούλου - Στράγγα Τζ., *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής*, το Σύνταγμα 2000, σελ.1081 επ.
- Κασιμάτης Γ., *Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις*, Γνώμη, Το Σύνταγμα, 2000, σελ. 996 επ.
- Μαυριάς Κ., *«Η δυνατότητα αναθεώρησης των παρ. 2 έως 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης»*, Δίκαιο και Πολιτική, Τεύχος 13 – 14, σελ. 211 επ.
- Νομικό Βήμα, αφιέρωμα *«Η συνταγματική αναθεώρηση»*, Τόμος 50, Τεύχος 1, Ιανουαρίου 2001